

Ἱστορική εξέλιξη τῶν ἀναλύσεων γιά τή βάση καί τό ἐποικοδόμημα

Τόν τελευταῖο καιρό πλήθυναν οἱ συζητήσεις σχετικά μέ τήν ἰδεολογία, τό ρόλο καί τή λειτουργία τῆς τέχνης, τήν κοινωνική συνείδηση καί μιᾶ σειρά ἄλλα τέτοια προβλήματα. Παράλληλα, ἀποκτᾷ ξανά ἐνδιαφέρον ἡ ἐννοια καί ἡ χρήση τῶν ὄρων βάση, ἐποικοδόμημα καί κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός πού ἡ ἐρμηνεία τους ἀποτελέσει ἓνα ἀπό τά μεγαλύτερα θεωρητικά προβλήματα πού ἔχουν δημιουργήσει σύγχυση στό χῶρο τῶν μαρξιστῶν θεωρητικῶν. Καί ἡ σύγχυση αὐτή δέν περιορίζεται μόνο σ' ἓνα θεωρητικό ἐπίπεδο ἀλλά καί σέ θέματα πολιτικῆς πρακτικῆς. Ἐτσι διαμορφώθηκαν τά τελευταῖα 30 χρόνια στίς ὀνομαζόμενες σοσιαλιστικές χῶρες, ἀπόψεις πού κατέληξαν σέ δόγματα μέ ἐλάχιστες διαφορές μεταξύ τους. Σκοπός αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι νά ἐξετάσει ἱστορικά τό θέμα αὐτό, ξεκινώντας ἀπό τά κείμενα τοῦ Μάρξ καί νά φθάσει μέχρι τόν Μάο καί τοὺς σύγχρονους θεωρητικούς μαρξιστές.

Ἡ θέση τοῦ Μάρξ γιά τή βάση καί τό ἐποικοδόμημα

Ὁ Μάρξ διατύπωσε τή συνοπτική ἀντίληψή του γιά τήν ἀνθρώπινη ἱστορία, στό κείμενο τοῦ Προλόγου στή «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», κείμενο πού θεωρεῖται ἀπό τά πιό κλασικά τοῦ Μάρξ μέ μεγάλη θεωρητική ἀξία.

«Στήν κοινωνική παραγωγή τῆς ζωῆς τους οἱ ἄνθρωποι ἔρχονται σέ σχέσεις καθορισμένες ἀναγκαῖες, ἀνεξάρτητες ἀπό τή θέλησή τους, σέ σχέσεις παραγωγικές, πού ἀντιστοιχοῦν σέ μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα πού ἔχει φθάσει ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑλικῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ἀποτελεῖ τό οἰκονομικό οἰκοδόμημα τῆς κοινωνίας, τήν ὑλική βάση, ἐπάνω στήν ὁποία ὑψώνεται ἕνα νομικό καί πολιτικό ἐποικοδόμημα καί στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦν, ὀρισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τῆς ὀλικῆς ζωῆς καθορίζει τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καί διανοητικῆς ζωῆς ἐν γένει. Τό τί εἶναι οἱ ἄνθρωποι δέν καθορίζεται ἀπό τή συνείδησή τους ἀλλά, ἀντίστροφα τό κοινωνικό τους εἶναι καθορίζει τή συνείδησή τους. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας φθάσει σ' ἕνα ὀρισμένο βαθμό οἱ δυνάμεις αὐτές ἔρχονται σ' ἀντίφαση μέ τίς παραγωγικές σχέσεις πού ὑπάρχουν ἢ γιά νά μεταχειριστοῦμε τή νομική ἔκφραση μέ τίς σχέσεις ἰδιοκτησίας μέσα στίς ὁποῖες ὡς τότε εἶχαν κινηθεῖ. Οἱ σχέσεις αὐτές ἀπό μορφές ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων γίνονται τώρα φραγμοί τους. Τότε ἀρχίζει μιὰ ἐποχή κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Μέ τή μεταβολή τῆς οἰκονομικῆς βάσης, ἀνατρέπεται περισσότερο ἢ λιγότερο γοργά ἢ ἀργά ὁλόκληρο τό τεράστιο ἐποικοδόμημα. Ὅταν ἀντικρύζουμε τέτοιες ἀνατροπές πρέπει πάντα νά ξεχωρίζουμε τήν ὑλική ἀνατροπή τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς— πού πρέπει νά τήν ἐξακριβώνουμε πιστά μέ τή βοήθεια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν— ἀπό τίς νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ἢ φιλοσοφικές μορφές μέ μιὰ λέξη ἀπό τίς ἰδεολογικές μορφές, μέ τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν αὐτή τή σύγκρουση καί τήν ἀποτελειώθουν».¹

Τό κείμενο αὐτό τοῦ Μάρξ ἐρμηνεύτηκε μέ πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Ἄς δοῦμε ὁμως τά βασικά σημεία καί τίς διακρίσεις πού θίγει ὁ Μάρξ στό κείμενο αὐτό: (α) Ἡ οἰκονομική βάση. (β) Ἐνα νομικό καί πολιτικό ἐποικοδόμημα πάνω στήν οἰκονομική βάση. (γ) Ὅρισμένες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης πού ἀντιστοιχοῦν στήν οἰκονομική βάση. (δ) Μιά σχέση, ἕνας δεσμός πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά παραπάνω στοιχεῖα.

Γιά νά μπορέσει νά ἐρμηνεύσει κανεῖς σωστά τή σκέψη τοῦ Μάρξ στό θέμα αὐτό θά πρέπει νά χρησιμοποιήσῃ τήν ἔννοια τῆς ὁλότητας σάν ἐννοιολογικοῦ μέσου κατανόησης τῶν φαινομένων. Ὁ γενετικο-δυναμικός χαρακτήρας τῆς ἔννοιας τῆς ὁλότητας δίνεται ἀπό τόν Μάρξ στά *Gründrisse* καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν βάση καί τοῦς τομεῖς τοῦ ἐποικοδομήματος πού μαζί συνιστοῦν τήν ὁλότητα ἐνός καθορισμένου κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ εἶναι ἀντίστοιχη μέ τή σχέση τῶν διαφόρων ἐπιπέδων τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς ὅπως τή διατυπώνει ὁ Μάρξ στά κείμενα αὐτά. Προσεγγίζοντας τό πρόβλημα τῆς ὁλότητας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ θά πρέπει νά συγκεκριμενοποιήσουμε μερικά προβλήματα πού προκύπτουν: (α) Ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητας εἶναι ἀφηρημένη καί (β) Ὁ καθορισμός τοῦ ἐνεργητικοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐξέλιξης. Νομίζω ὅτι στό κείμενο τοῦ Προλόγου γίνεται γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Μάρξ, ἄρση τοῦ ἀφηρημένου τῆς ἔννοιας τῆς ὁλότητας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ μιὰ καί γίνεται σαφές ὅτι περιλαμβάνει τή βάση καί τό ἐποικοδόμημα ὅπως καί τήν ἀλληλοεξαρτώμενη σχέση κίνησης καί ἀνάπτυξής τους, ὅπου ἡ βάση παίζει τόν πρωταρχικό ρόλο. Ἔτσι ὁ Μάρξ ξεφεύγει ἀπό τήν ἀφηρημένη διατύπωση τῶν *Gründrisse*² καί συγκεκριμενοποιεῖ στό σημείο αὐτό τήν ἔννοια τῆς ὁλότητας δεχόμενος ὅτι ἀκόμα καί ἂν ἡ ὁλότητα τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ διαμορφώνεται ἀπό τή βάση καί τό ἐποικοδόμημα παραμένει ἔννοια χωρίς οὐσία, ἂν δέν

ἀποδεικνύεται ότι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὴ βάση καὶ τὸ ἐποικοδόμημα μέσα στὴ διαδικασία παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς δημιουργεῖ μιὰ κοινωνικὴ πραγματικότητα σάν ὁλότητα κοινωνικῶν σχέσεων, θεσμῶν καὶ ἰδεῶν καὶ ταυτόχρονα δημιουργεῖται ὁ ἴδιος σάν ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ δν. Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση δίνει καὶ τὴν πρώτη ἀπάντηση στὸν καθορισμὸ τοῦ ὑποκείμενου τῆς ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας. Ὡς ξαναδοῦμε ὁμως τὸ θέμα. Ἀναφέρθηκε προηγουμένα ότι ὑπάρχει ἓνας δεσμὸς ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Προλόγου, ὁ δεσμὸς φαίνεται μέ μιὰ πρώτη ματιὰ σάν στατικός, ὅπως καὶ ὁλόκληρο τὸ κείμενο φαίνεται περιγραφικὸ, θέλοντας νὰ δείξει, κατὰ κάποιο τρόπο τὴν ὕλική προέλευση τῶν στοιχείων τοῦ ἐποικοδομήματος. Στὴν πραγματικότητα ὁμως ἡ στατικὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση μιᾶς δυναμικῆς σχέσης ἐνὸς δυναμικοῦ δεσμοῦ ποὺ συνδέει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στὴν ἐξέλιξή τους. Στὶς διάφορες φάσεις ἀνάπτυξης καὶ ἐξέλιξης ἐνὸς δοσμένου κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ, ὁ δεσμὸς αὐτὸς ἀλλάζει μορφή καθὼς ἀλλάζουν οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν στοιχείων τοῦ σχηματισμοῦ. Οἱ ἀπόψεις αὐτές τοῦ Μάρξ ἐκθέτουν τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, σάν ἐξέλιξη τῶν ὕλικων παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ποὺ ἀρχικὰ βρίσκονται σὲ ἀντιστοιχία καὶ μετὰ σὲ ἀντίθεση, χωρὶς νὰ προσδιορίζουν τὸ ἐνεργητικὸ ὑποκείμενο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Ἐνας πρώτος προσδιορισμὸς γίνεται δταν στὶς ἀντικειμενικὲς διατυπώσεις τοῦ Προλόγου στὴν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ότι ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς καὶ τῶν ἀντιθέσεων τῶν ὕλικων παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ παραγωγικῶν σχέσεων, παραθέσουμε τίς ὑποκειμενικὲς διατυπώσεις τοῦ «Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου» ότι ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κοινωνιῶν εἶναι ἡ ἱστορία τῶν ταξικῶν ἀγώνων. Οἱ τελευταῖες διατυπώσεις διευκρινίζουν τὸ νόημα τῶν ἀντικειμενικῶν διατυπώσεων ἀλλὰ καὶ τῆς πιὸ ἀφηρημένης ἐξήγησης ποὺ δόθηκε προηγουμένα γιὰ τὴ θέση τοῦ ἀτόμου στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, προσδιορίζοντας τὸ ἀληθινὸ ἱστορικὸ ὑποκείμενο, τίς κοινωνικὲς τάξεις.

Ὡς δοῦμε τώρα τὴν ἔννοια τῆς βάσης στὸν Μάρξ καὶ ὡς ἐξετάσουμε τίς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τίς παραγωγικὲς σχέσεις. Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ κυριότερη παραγωγικὴ δύναμη εἶναι ἡ ἐργασιακὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα στὶς ὕλικές παραγωγικὲς δυνάμεις περιλαμβάνονται πέρα ἀπ' τὴ φύση, τὴν τεχνικὴ, καὶ τὴν ἐπιστήμη, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ οἱ δημιουργημένες κοινωνικὲς δυνάμεις. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς «Γερμανικῆς Ἰδεολογίας» ὁ Μάρξ φθάνει στὸ συμπέρασμα ότι ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ζωῆς εἶναι σχέση τόσο φυσικὴ, ὅσο καὶ κοινωνικὴ μέ τὴν ἔννοια ότι φανερώνεται στὴ συνεργασία τῶν ἀτόμων. Καὶ αὐτὸς ὁ τρόπος συνεργασίας κατὰ τὸν Μάρξ, αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια μιὰ παραγωγικὴ δύναμη. Ἐτσι φθάνει ἀργότερα στὴν «Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας» στὸ συμπέρασμα, ότι ἡ συνένωση δυνάμεων σὲ μιὰ συλλογικὴ δύναμη, ποὺ συνεχῶς αὐξάνεται καὶ προέρχεται στὸν καπιταλισμὸ ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας κάνει τὴν ἴδια τὴν ἐπαναστατικὴ τάξη —στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ προλεταριάτο— νὰ θεωρεῖται σάν ἡ μεγαλύτερη ὕλική παραγωγικὴ δύναμη. Ἐτσι ἡ ὕλική παραγωγή χωρίζεται σὲ σχέσεις παραγωγῆς ποὺ εἶναι σταθερές καὶ σὲ δυνάμεις παραγωγῆς ποὺ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ἐλαστικὲς. Τώρα ἡ ἔννοια τῆς βάσης διαφοροποιεῖται ριζικά, μιὰ καὶ ἡ καθοριστικότητα καὶ ἀμεταβλητότητα τῆς ἐκτοπίζονται ὀριστικά μέ μιὰ πλατύτερη ἐρμηνεία. Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ βάση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύνολο ἐπιμέρους στοιχείων

δπως οί δυνάμεις παραγωγής, οί σχέσεις ιδιοκτησίας, ό τρόπος παραγωγής, ή οικονομική δομή, πού όλα μαζί δίνουν μιά διαλεκτική σχέση μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων καί παραγωγικών σχέσεων. Αυτό τό πλέγμα στοιχείων πού αλληλοεπιδρούν σχηματίζουν τή βάση των πολιτικών καί ιδεολογικών αλλαγών. Μέ τή διεύρυνση τής όπτικής γιά τήν βάση γίνεται φανερό ότι σ' αυτή περιλαμβάνονται οί κοινωνικές σχέσεις πού προέρχονται από τίς υλικές βάσεις καί ότι καί οί δυό μαζί — βάση καί κοινωνικές σχέσεις — αλληλεπιδρώντας σχηματίζουν τίς «ιδεολογικές μορφές». Αυτή ή άποψη υποστηρίχτηκε καί σέ μερικά κείμενα του Ένγκελς: «*Ό τρόπος παραγωγής μιάς κοινωνίας σέ μιά όρισμένη στιγμή καί ή κοινωνική όργάνωση πού αντιστοιχούσε σ' αυτόν, σχηματίζουν τή βάση πάνω στην όποία χτίζεται ή πολιτική καί πολιτιστική ιστορία τής εποχής*».³ Έτσι ή διαλεκτική αυτή άποψη γιά τή βάση πού ξεφεύγει από μιά στενή έρμηνεία δίνει μέσα στά πλαίσια τής όλότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, τήν πραγματική διάσταση τής αντίθεσης των παραγωγικών δυνάμεων καί των παραγωγικών σχέσεων σέ περιόδους κοινωνικών μεταβολών πού καθορίζει καί τήν άνατροπή του έποικοδομήματος. Πρίν προχωρήσουμε σ' αυτά τά προβλήματα, άς εξετάσουμε τίς άπόψεις του Μάρξ γιά τό έποικοδόμημα καθώς καί τούς τρόπους πού χρησιμοποίησε τίς έννοιες τής βάσης καί του έποικοδομήματος στό έργο του.

Στό κείμενο του Προλόγου, ή έννοια του έποικοδομήματος είναι συγκεκριμένη: ένα νομικό καί πολιτικό έποικοδόμημα. Καί σέ άπόλυτη διάκριση αναφέρει ό Μάρξ τίς ιδεολογικές μορφές τίς όποιες δέν τίς τοποθετεί στό χώρο του έποικοδομήματος, χωρίς νά παραβλέπει τήν αλληλοσυσχέτιση τής βάσης, του έποικοδομήματος καί των ιδεών. Στό τελευταίο μέρος του κειμένου, αναφέρεται γιά τίς ιδεολογικές μορφές ότι μ' αυτές «οί άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τή σύγκρουση καί τήν άποτελειώνουν». Έδώ φαίνεται καθαρά ή συσχέτιση των ιδεών μέ τήν ταξική πάλη σ' ένα πρωταρχικό επίπεδο καί όχι μέ τούς πολιτικούς καί νομικούς θεσμούς. Αυτές οί ιδιαίτερες «ιδεολογικές μορφές», πού δέν άποτελούν τό σύνολο τής κοινωνικής συνειδησης, αλλά ένα μόνο μέρος του, σέ μιά έπαναστατική περίοδο, καθώς αλλάζει τό σύνολο των θεσμών εξακολουθούν νά παραμένουν καί έξαρτούν τήν ύπαρξή τους από τίς διακυμάνσεις τής ταξικής πάλης.

Οί «νέες ιδέες» μέ τόν καιρό ύπερισχύουν, αλλά εξακολουθούν νά συνυπάρχουν μέ τίς «παλιές ιδέες» μέσα στη νέα τάξη πραγμάτων.⁴

Ό Μάρξ χρησιμοποίησε τόν όρο έποικοδόμημα καί σ' άλλα κείμενά του μέ διαφορετική έννοια όπως στον «Έμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία» όπου έγραφε «...*Η γιγαντιαία σκούπα τής γαλλικής έπανάστασης του 18ου αιώνα, σάρωσε όλα αυτά τά λείψανα περασμένων εποχών, καί ξεκαθάρισε έτσι ταυτόχρονα τό κοινωνικό έδαφος από τά τελευταία έμπόδια γιά τό χτίσιμο του σύγχρονου κράτους. Τό οίκοδόμημα αυτό ύψώθηκε τόν καιρό τής πρώτης αυτοκρατορίας, πού μέ τή σειρά της δημιουργήθηκε από τούς πολέμους συνασπισμού τής παλιάς μισοφουδαρχικής Εύρώπης έναντια στη σύγχρονη Γαλλία...*».⁵

Στό κείμενο αυτό ό όρος έποικοδόμημα ταυτίζεται μέ τό κράτος. Αυτό είναι άπόλυτα δικαιολογημένο, αν δεχθεί κανείς ότι ό Μάρξ δέν χρησιμοποίησε τόν όρο μόνο γιά τήν περιγραφή θεσμικών δομών, αλλά πολλές φορές άκόμα καί μέ διάφορους μεταφορικούς τρόπους. Τό τελευταίο φαίνεται από τό έπόμενο κείμενο τής «18ης Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη». «...*Πάνω στις διάφορες μορφές τής ιδιοκτησίας, πάνω στις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης ύψώνεται ένα όλόκληρο έποικοδόμημα από δια-*

φορετικά και με ιδιαίτερο τρόπο διαμορφωμένα αίσθηματά, αυταπάτες, νοοτροπίες και αντιλήψεις για τη ζωή. *‘Ολόκληρη ή τάξη τις δημιουργεί και τις διαμορφώνει σύμφωνα με τη δική της υλική βάση και σύμφωνα με τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις’.* Στο κείμενο αυτό ο Μάρξ αναφέρεται στην μετάβαση της Γαλλίας από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό και σημειώνει. *«Στό καθεστώς των Βουρβώνων κυβερνούσε ή μεγάλη ιδιοκτησία με τους παπάδες και τους λακέδες της και στό καθεστώς των ‘Ορλεανών κυβερνούσαν, ή μεγάλη άριστοκρατία του χρήματος, ή μεγάλη βιομηχανία, τό μεγάλο εμπόριο, δηλαδή τό κεφάλαιο, μέ την άκολουθία του από δικηγόρους, καθηγητές και ρήτορες».*⁶

Σ’ αυτή την ανάλυση του Μάρξ εμφανίζεται ή συσχέτιση μεταξύ της άλλαγής των σχέσεων ιδιοκτησίας και της πολιτικής και ιδεολογικής άλλαγής στό «χώρο» του έποικοδομήματος. Τό βάρος της χρησιμοποίησης του όρου έποικοδόμημα στην προκειμένη περίπτωση πέφτει στην ιδεολογική άλλαγή —αυτό δέν σημαίνει ότι ο Μάρξ θεωρούσε την ιδεολογία σάν μέρος του έποικοδομήματος. Θά μπορούσε βέβαια νά χρησιμοποιήσει τόν όρο έποικοδόμημα γιά νά περιγράψει μαζί τις δομικές και ιδεολογικές άλλαγές ή μαζί τις δομικές και πολιτικές άλλαγές. Στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» όταν μιλά γιά τό «τεράστιο έποικοδόμημα» φαίνεται νά χρησιμοποιεί τόν όρο μέ μία πλατύτερη έννοια και αναφέρεται στίς άλλαγές θεσμών και ιδεών πού προκύπτουν από την άλλαγή των συνθηκών παραγωγής. Και έδώ πάλι πρέπει νά τονισθεί, ότι ο Μάρξ χωρίς νά θεωρεί τις «ιδεολογικές μορφές» σάν μέρος του έποικοδομήματος, αναφέρεται στή μερική άλλαγή αυτών των «ιδεολογικών μορφών» σάν άποτέλεσμα μεταβολής της βάσης, μέ την έννοια πού αυτή αναλύθηκε προηγούμενα. ‘Ολόκληρη ή παραπάνω ανάλυση στηρίχτηκε στό ότι ο Μάρξ χρησιμοποίησε τόν όρο έποικοδόμημα μέ μία έννοια μεταφορική.

Απ’ αυτή τη μορφή χρησιμοποίησης θά μπορούσαν νά βγούν λαθεμένα συμπεράσματα και άπόψεις άν δέν παρθούν ύπ’ όψη τά εξής: (α) ‘Ο Μάρξ στή χρησιμοποίηση του όρου έποικοδόμημα είναι συγκεκριμένος. Δέν μιλά γενικά γιά έποικοδόμημα, αλλά γιά «νομικό και πολιτικό έποικοδόμημα», γιά τό «τεράστιο έποικοδόμημα», γιά τό «έποικοδόμημα πού χτίστηκε από τό σύγχρονο κράτος» ή γιά ένα «όλόκληρο έποικοδόμημα... των τρόπων σκέψης». (β) ‘Ο Μάρξ συνδέει όλα τά φαινόμενα πού περιγράφει μέ την εξέλιξη της ταξικής πάλης. Έτσι δικαιολογείται ή χρησιμοποίηση του όρου έποικοδόμημα μέ μία άναγωγή σέ κάποια κατάλληλη μεταφορική έκφραση άφού ή βασική του θέση σέ τίποτα δέν άλλάζει ακόμα και άν δέν χρησιμοποιούσε τόν όρο. (γ) ‘Οτι ούτε ή βάση, ούτε τό έποικοδόμημα θά πρέπει νά ξεετάζονται μεμονωμένα, αλλά μέσα στά πλαίσια της όλότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού και της άλληλοεξαρτώμενης σχέσης κίνησής τους. Έτσι ο μεταφορικός τρόπος χρησιμοποίησης του όρου έποικοδόμημα τονίζει σέ μερικές περιπτώσεις κάποιο στοιχείο πού ήθελε νά δείξει κάθε φορά περισσότερο ο Μάρξ.

‘Ο τρόπος και ο ρυθμός μεταβολής των στοιχείων του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, σέ περιόδους κοινωνικών άλλαγών, προσδιορίζεται από τόν Μάρξ μέσα στό εξής πλαίσιο: (α) ‘Οτι είναι δυνατόν νά εξακριβωθεί πιστά ή άνατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής. (β) ‘Ο ρυθμός μεταβολής του έποικοδομήματος και των ιδεολογικών μορφών» δέν είναι ο ίδιος μέ τόν αντίστοιχο της βάσης. Και αυτό γιατί τά στοιχεία του έποικοδομήματος δέν μεταβάλλονται όμοίμορφα. ‘Η διαδικασία αυτή του μετασχηματισμού —ας σημειωθεί στό σημείο αυτό, ότι ο Μάρξ στά κείμενά του αναφέρεται όχι σέ έξαφάνιση του έποικοδομήματος αλλά σέ μετασχηματισμό— συν-

δέεται μέ τήν ἀλλαγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ἀπὸ τὴ μιά μεριά, σέ συνδυασμὸ μέ τήν ἀλλαγὴ τῶν ἰδεῶν πού καὶ αὐτὴ συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ διαφορὰ στοῦ σημείου αὐτοῦ εἶναι, ὅτι ἐνῶ οἱ παραγωγικὲς σχέσεις, καὶ τὸ ἐποικοδομήματα ἀλλάζουν μέ τρόπους πού μποροῦν νά προσδιορισθοῦν ἄμεσα δέν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μέ τίς ἰδέες. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἐποικοδομήματος —χωρὶς νά ἀναφέρεται συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Μάρξ— προηγεῖται ἢ ἐξελλίσσεται γρηγορότερα ἀπὸ τήν ἀλλαγὴ τῶν ἰδεῶν πού ἡ ὀλοκλήρωσή της σέ μιά καινούργια κοινωνία ἐξαρτᾶται τόσο ἀπὸ τήν ἐξέλιξη τῆς ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομικῆς βάσης, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐντασης τῆς ταξικῆς πάλης. Ἔτσι ἡ διαλεκτικὴ ἀποψη τοῦ Μάρξ τονίζεται καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιά καὶ τὸ ἐποικοδομήματα δέν ἐξαφανίζεται ἀλλὰ μετασχηματίζεται ἀπὸ τήν παλιὰ του μορφή, σέ ἀντίθεση ἀπ' ὅτι ὑποστηρίχθηκε ἀργότερα ἀπὸ μερικοὺς μαρξιστὲς, πού ὑποτίμησαν τὸ ρόλο τῆς ταξικῆς πάλης σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία μεταβολῆς, μέσα στὶς λεγόμενες σοσιαλιστικὲς χώρες.

Μερικὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ μιά κοινωνικὴ μεταβολὴ εἶναι αὐτὰ πού συνδέονται μέ τὴ «σύγκρουση τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων». Στὴν «Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» ὁ Μάρξ ἀναφέρει ὅτι «Ἐνα κοινωνικὸ συγκρότημα ποτὲ δέν ἐξαφανίζεται προτοῦ ἀναπτυχθοῦν ὅλες οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις πού μπορεῖ νά χωρέσει καὶ ποτὲ δέν παίρνουν τὴ θέση του καινούργιες καὶ ἀνώτερες παραγωγικὲς σχέσεις προτοῦ οἱ ὕλικοι ὁροὶ γι' αὐτὲς τίς σχέσεις νά ὠριμάσουν μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἰδίας τῆς παλιᾶς κοινωνίας». Τὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τήν μεταβολὴ ἑνὸς κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ μποροῦν νά συνοψισθοῦν στὰ ἑξῆς: (α) Τί συμβαίνει πραγματικὰ μέ τὴ σύγκρουση παραγωγικῶν σχέσεων καὶ παραγωγικῶν δυνάμεων. (β) Ἡ κοινωνικὴ συνείδηση βρίσκεται στοῦ περιθωρίου ἢ ὅχι, τῆς ἀντίθεσης παραγωγικῶν σχέσεων καὶ παραγωγικῶν δυνάμεων. (γ) Πῶς ἐμφανίζεται καὶ πῶς ἐρμηνεύεται ἡ διάσταση μεταξύ βάσης καὶ ἐποικοδομήματος σέ περιοδους ἐπαναστατικῶν ἀλλαγῶν καὶ στὶς ὑπόλοιπες περιόδους κοινωνικῆς ἀνάπτυξης.

Κατ' ἀρχὴν δέν νομίζω ὅτι ὁ Μάρξ ἀναφέρεται πουθενά σέ διάσταση βάσης καὶ ἐποικοδομήματος σέ καμιά περίοδο κοινωνικῆς βάσης ἢ ἀλλαγῆς. Ἀπλὰ μπορεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι ἐμφανίζεται μιά χρονικὴ ὑστέρηση στὴ μεταβολὴ τοῦ ἐποικοδομήματος, σέ σχέση μέ τήν ἀντίστοιχη τῆς βάσης, πού κι αὐτὴ δέν εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη. Δέν σημαίνει λοιπὸν ὅτι σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο ἡ βάση καὶ τὸ ἐποικοδομήματα βρίσκονται σέ ἀντίθεση, ἀλλὰ ὅτι ὁ ρυθμὸς ἀλλαγῆς τῆς βάσης εἶναι γρηγορότερος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ ἐποικοδομήματος. Ἡ σχηματοποιημένη αὐτὴ διάσταση, πού διατηρεῖ ὅλο τὸν περιγραφικὸ της χαρακτήρα μπορεῖ ἀκόμα νά ἐξετασθεῖ καὶ κάτω ἀπὸ τήν παρατήρηση ὅτι ὅλα τὰ στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν τήν οἰκονομικὴ βάση —ὅπως παρατέθηκαν προηγούμενα— καὶ πού σέ συνδυασμὸ μέ τίς κοινωνικὲς σχέσεις διαμορφώνουν τὸ ἔδαφος πού πάνω του στηρίζεται τὸ νομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐποικοδομήματα, δέν ἀλλάζουν μέ τὸν ἴδιο ρυθμὸ μέ συνέπεια νά παρατηρεῖται μιά ἀντίστοιχη καθυστέρηση ἀλλαγῆς καὶ στὰ στοιχεῖα τοῦ ἐποικοδομήματος. Ἀκόμα, ἡ σύγκρουση παραγωγικῶν σχέσεων καὶ παραγωγικῶν δυνάμεων, δέν πρέπει νά ἐρμηνεύεται μηχανιστικὰ ἀλλὰ σάν μεταβολὴ καὶ ἀντίθεση στοιχείων τῆς ὁλότητος τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ πού ἐπιφέρουν ἀλλαγὴ τῆς οἰκονομικῆς βάσης καὶ τοῦ ἐποικοδομήματος μέσα στὴν ἀλληλοεξαρτώμενη διαδικασία κίνησης καὶ ἀνάπτυξής τους.

Ἀκόμα, οἱ ὕλικοι ὁροὶ ἀνάπτυξης τῆς καινούργιας οἰκονομικῆς βάσης ὠριμάζουν μέσα στοὺς κόλπους τῆς παλιᾶς κοινωνίας καὶ μετασχηματίζονται, χάνοντας σταδιακὰ

τήν οποιαδήποτε εξάρτησή τους από τις υλικές συνθήκες της παλιάς κοινωνίας. Έτσι ακόμα και τό πρόβλημα της τοποθέτησης της κοινωνικής συνείδησης στο περιθώριο ή όχι της σύγκρουσης παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων παίρνει μιά καινούργια διάσταση πού καθορίζεται από τά εξής: (α) Τό σύνολο τών «ιδεολογικών μορφών» πού αναφέρει ο Μάρξ, δέν αποτελεί και τό σύνολο της συνείδησης, αλλά μόνο ένα μέρος της. (β) Οι κοινωνικές σχέσεις πού προέρχονται από τις υλικές βάσεις αλληλεπιδρώντας σχηματίζουν τις «ιδεολογικές μορφές». (γ) Μέ τις ιδεολογικές αυτές μορφές οι άνθρωποι συνειδητοποιούν και αποτελειώνουν τή σύγκρουση παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων. Από τις παρατηρήσεις αυτές φαίνεται ότι ή αλλαγή της οικονομικής βάσης καθορίζει μέχρι ενός σημείου και τήν αλλαγή τών «ιδεολογικών μορφών», αλλά όχι και τό σύνολο της κοινωνικής συνείδησης πού αλλάζει προοδευτικά και ο ρυθμός της μεταβολής εξαρτάται από τή διαμόρφωση τών νέων ταξικών συσχετισμών — από τήν ταξική πάλη.

Θά πρέπει ακόμα νά επισημανθεί ότι ο περιγραφικός χαρακτήρας του κειμένου της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» αναιρείται ουσιαστικά μέ τή χρησιμοποίηση της έννοιας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, αφού όπως φαίνεται δέν ήταν μέσα στις προθέσεις του Μάρξ νά δείξει ότι οι οικονομικές σχέσεις αποτελούν τά «θεμέλια» του οικοδομήματος και οι «δροφοι» είναι όλα τ' άλλα. Ακόμα ή άρση του στοιχείου της περιγραφικότητας κάνει δυνατή τήν υπέρβαση δυό μορφών έρμηνειών μεταγενέστερων μαρξιστών θεωρητικών πού σχετίζονται: (1) Μέ τή δυνατότητα ύπαρξης αυτονομίας στο έποικοδόμημα σέ σχέση μέ τή βάση και (2) Στήν εμφάνιση της «δράσης» από τή βάση προς τό έποικοδόμημα και της «άντίδρασης» του έποικοδομήματος προς τή βάση. Καί οι δυό αυτές έρμηνείες πού έχουν άρκετά κοινά σημεία, και άναμφισβήτητα κοινή προέλευση, θά μās άπασχολήσουν στά έπόμενα μέρη του κειμένου.

Ο Φ. Ένγκελς και ο 'Ιστορικός 'Υλισμός

Οι άπόψεις του Ένγκελς γιά τις σχέσεις βάσης και έποικοδομήματος συνοψίζονται στά περίφημα Γράμματα γιά τόν 'Ιστορικό 'Υλισμό, πού γράφτηκαν μετά τόν θάνατο του Μάρξ. Οι θέσεις του Ένγκελς όπως διατυπώνονται στά γράμματα αυτά έρμηνεύτηκαν κατά διαφορετικούς τρόπους από μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς, μιά και ο ίδιος ο Ένγκελς τήν περίοδο αυτή φτάνει σέ κάπως διαφορετικά συμπεράσματα γιά τόν Ιστορικό υλισμό, άπ' ότι όταν ζούσε ο Μάρξ.

Γράφει στο γράμμα στον Κόνραντ Σμίτ στις 5 Αυγούστου 1890 «...Όλόκληρη ή ιστορία πρέπει νά ξαναμελετηθεί, πρέπει νά έρμηνευθούν λεπτομερειακά οι όροι ύπαρξης τών διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών, προτού γίνει προσπάθεια νά βγάλουν άπ' αυτούς, τις πολιτικές, αισθητικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές κλπ. αντίληψεις καθώς και τις αντίληψεις ιδιωτικού δικαίου πού αντιστοιχούν σ' αυτούς τους όρους».⁸

Από τό γράμμα στον Τζότζεφ Μπλόχ της 21 - 22 Σεπτεμβρίου 1890 «...Σύμφωνα μέ τήν υλιστική αντίληψη της Ιστορίας ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι σέ τελευταία άνάλυση ή παραγωγή και άναπαραγωγή της καθημερινής ζωής. Ούτε ο Μάρξ ούτε έγω ισχυριστήκαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Άν κάποιος τώρα τό διαστρεβλώνει αυτό έτσι πού νά βγαίνει πώς ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μοναδικά καθοριστικός τότε μετατρέπει εκείνη τή θέση, σέ άφηρημένη παράλογη φράση, πού δέν λέει τίποτα. 'Η

οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τὰ διάφορα στοιχεία τοῦ ἐποικοδομήματος: οἱ πολιτικές μορφές τῆς ταξικῆς πάλης καί τ' ἀποτελέσματά της —τὰ Συντάγματα πού τὰ καθορίζει ἡ νικητρία τάξη ὕστερα ἀπό τή μάχη πού κέρδισε κλπ.— οἱ νομικές μορφές, κι ἀκόμη περισσότερο, οἱ ἀντανακλάσεις ὧλων αὐτῶν τῶν πραγματικῶν ἀγώνων στὸν ἐγκέφαλο αὐτῶν πού συμμετέχουν στὴν πάλη, οἱ πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες, οἱ θρησκευτικές ἀντιλήψεις καί ἡ παραπέρα ἀνάπτυξή τους σέ συστήματα δογμάτων, ἀσκοῦν κι αὐτὰ τὴν ἐπίδρασή τους πάνω στὴ πορεία τῶν ἱστορικῶν ἀγώνων καί σέ πολλές περιπτώσεις, αὐτὰ κυρίως καθορίζουν τὴ μορφή τους. Εἶναι μιά ἀλληλεπίδραση ὧλων αὐτῶν τῶν στοιχείων, μέσα στὴν ὁποία ἐπιβάλλεται σέ τελευταία ἀνάλυση, σάν ἀναγκαιότητα ἡ οἰκονομική κίνηση μέσα ἀπὸ τὸ ἀτέλειωτο πλῆθος τῶν συμπτώσεων (δηλαδή τῶν πραγμάτων καί γεγονότων πού ἡ μεταξύ τους ἐσωτερικὴ συνάφεια εἶναι τόσο μακρινὴ ἢ τόσο ἀναπόδειχτη πού μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσουμε σάν ἀνύπαρκτη καί νὰ μὴ τὴ λογαριάζουμε). Διαφορετικά, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας σέ μιά ὁποιαδήποτε περίοδο τῆς ἱστορίας θὰ ἦταν εὐκολότερο ἀπὸ τὴ λύση μιᾶς ἀπλῆς πρωτοβάθμιας ἐξίσωσης».⁹

Ἀπὸ τὸ γράμμα στὸν Φράντς Μέρινγκ στίς 14 Ἰουλίου 1893 «Μ' ἄλλα λόγια λείπει ἀκόμα ἓνα μόνο σημεῖο πού δῶμος καί ὁ Μάρξ καί ἐγὼ ἀποτύχαμε πάντα νὰ τονίσουμε ἀρκετὰ στὰ γραφτά μας καί πού σέ σχέση μ' αὐτὸ ἤμαστε ὅλοι μας τὸ ἴδιο ἐνοχοί. Αὐτὸ σημαίνει πὼς στὴν ἀρχὴ ρίχναμε ὅλοι μας, καί εἴμασταν ὑποχρεωμένοι νὰ ρίχνουμε, τὸ κύριο βάρος στὴν προέλευση τῶν πολιτικῶν, νομικῶν καί ἄλλων ἰδεολογικῶν ἀντιλήψεων, καί τῶν πράξεων πού γεννιοῦνται μέσα ἀπ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις, ἀπ' τὰ βασικά οἰκονομικά γεγονότα. Τὴν ἴδια στιγμή δῶμος γιὰ χάρη τοῦ περιεχομένου παραμελήσαμε τὴ μορφή —τὸν τρόπο πού γεννιοῦνται αὐτές οἱ ἀντιλήψεις κλπ. Αὐτὸ πρόσφερε στοὺς ἀντιπάλους μας μιά καλοδεχούμενη εὐκαιρία γιὰ παρεναίσεις καί διαστρεβλώσεις».¹⁰

Ἀπὸ τὸ γράμμα στὸν Μπόρκιους στίς 25 Γενάρη 1894 «...Ἡ πολιτικὴ, φιλοσοφική, θρησκευτικὴ, φιλολογικὴ, καλλιτεχνικὴ κλπ. ἀνάπτυξη βασίζεται στὴν οἰκονομική. Ὅλες τους δῶμος ἐπιδροῦν ἡ μιά πάνω στὴν ἄλλη καί πάνω στὴν οἰκονομικὴ βάση. Τὰ πράγματα δῶμος δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι, δηλαδή ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση εἶναι ἡ μόνη αἰτία πού δρᾷ ἐνῶ ὅλα τ' ἄλλα εἶναι μόνο παθητικὸ ἀποτέλεσμα. Ἐδῶ ἔχουμε ἀλληλεπίδραση πάνω στὴν βάση τῆς οἰκονομικῆς ἀναγκαιότητας πού ἐπιβάλλεται πάντα σέ τελευταία ἀνάλυση».¹¹

Πάνω στίς ἀπόψεις τοῦ Ἑνγκελς μπορούμε νὰ κάνουμε τίς ἐξῆς παρατηρήσεις: (α) Γενικά ὁ Ἑνγκελς δείχνει ὅτι τὸ ἐποικοδόμημα ἀναπτύσσεται παράλληλα μὲ τὴ βάση, ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει μιά σχετικὴ αὐτονομία καί δομὴ καί νόμους σύμφωνους μὲ τὴν αὐτονομία του. (β) Ἡ ἐμφάνιση τῶν λεγόμενων «ἀμοιβαίων δράσεων». (γ) Ὅτι οἱ «ἀμοιβαῖες δράσεις» δίνουν τὴ δυνατότητα γιὰ ἓνα περιορισμένο χρονικὸ διάστημα στὸ ἐποικοδόμημα νὰ καθορίζει τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς βάσης, πράγμα πού δὲν ἰσχύει γιὰ μεγάλες χρονικὲς περιόδους. (δ) Σέ μερικά σημεῖα ἐμφανίζει μιά σύγχυση, ὅταν ἀναφέρει σάν μέρη τοῦ ἐποικοδομήματος τίς πολιτικές μορφές τῆς ταξικῆς πάλης.

Γιὰ νὰ κατανοήσῃ κανένας, τὴ θέση τοῦ Ἑνγκελς θὰ πρέπει νὰ δώσει μεγάλη προσοχὴ στὸ γράμμα στὸν Μέρινγκ, στίς διαπιστώσεις στίς ὁποῖες φθάνει, μιά καί γεννιέται ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ὕλιστική ἀρχὴ πού εἶχαν διατυπώσῃ μαζί μὲ τὸν Μάρξ, χρειάζεται κάποιες μορφῆς ὀλοκλήρωσης. Στὴν γενικὴ τους ὕλιστικὴ ἀρχὴ ὁ Μάρξ καί ὁ Ἑνγκελς τόνισαν ὅτι ἡ ἴδια ἡ οἰκονομικὴ βάση —σ' ὅτι ἀφορᾷ τὰ κυριότερα χαρακτηριστικά— μπορεῖ νὰ ἐκδηλώνεται μὲ διάφορες μορφές πού ὀφείλονται σ' ἀντίστοιχες

συνθήκες και άλλες επιδράσεις και πού μπορούν να κατανοηθούν μόνο μέσα από την ανάλυσή τους.

Έτσι ενώ φαίνονται να έχουν μελετήσει μόνο τις επιδράσεις της οικονομικής βάσης στο έποικοδόμημα και του κοινωνικού είναι στη συνείδηση, στην πραγματικότητα διευκρινίζουν ότι η πνευματική παραγωγή δεν είναι μία άπλη άντανάκλαση της υλικής παραγωγής, δίνοντας κάθε φορά τη σχέση μεταξύ της υλικής παραγωγής και της πνευματικής παραγωγής που της αντιστοιχεί καθώς και την άμοιβαία δράση τους στα πλαίσια ενός δοσμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού. Ένώ λοιπόν έξω από τη λογική του Μάρξ και του Ένγκελς ή έρμηνεία ότι π.χ. τα πολιτικά φαινόμενα προέρχονται από τα οικονομικά, χωρίς ή πολιτική να έχει κάποια σημασία για την οικονομική ανάπτυξη, έτσι ώστε να αποκτηθεί αυτή ή κάποια σημασία μέσα απ' την εισαγωγή της έννοιας των «άμοιβαίων δράσεων». Κι αυτό γιατί μέ την εισαγωγή των «άμοιβαίων δράσεων» δεν θά μπορούσε να προστεθεί τίποτα σ' αυτό που ονομάσαμε γενικό δυναμικό δεσμό των φαινομένων μέσα στο σύνολο της κοινωνικής διαδικασίας της ύπαρξης.

Το πρόβλημα μέ τόν Ένγκελς άρχίζει από τη στιγμή που αίσθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει μία μονομέρεια του υλιστικού σχήματος που υπερτόνιζε τό οικονομικό στοιχείο όπως και τόν τρόπο μέ τόν όποϊον είχαν εφαρμόσει αυτή την άρχή ό ίδιος και ό Μάρξ. Έτσι έδωσε στήριγμα, στην επόμενη γενιά των θεωρητικών να διαστρεβλώσουν τις βασικές θέσεις της υλιστικής άρχής, άμβλύνοντας την επαναστατική αίχμή της. Άς δοϋμε όμως άν αυτή ή μονομέρεια του υλιστικού σχήματος του Μάρξ είναι πραγματική. Οι προτάσεις για τη διασύνδεση των οικονομικών πολιτικών και πνευματικών δομών της κοινωνίας, όπως και οι προτάσεις για την ιστορική ανάπτυξη αυτών των διασυνδέσεων περιέχουν στη θεωρητική τους μορφή γενικεύσεις. Οι γενικεύσεις αυτές που προέρχονται από έρμηνεία καθορισμένων ιστορικών γεγονότων, σέ σύγκριση μέ τά συμπεράσματα άλλων μορφών έρευνας, θά μπορούσαν να θεωρηθούν από μία άποψη μονομερείς, άν και στα πλαίσια του υλιστικού σχήματος, θά μπορούσε να ίσχυρισθεί κανείς, ότι εκφράζουν αντίστροφα την καθολικότητα της έπιστημονικής μορφής. Μέ την εισαγωγή των έννοιών των «άμοιβαίων δράσεων» αυτή ή μονομέρεια δεν εξαλείφεται, αλλά αντίθετα περιορίζεται και ή χρησιμότητα του υλιστικού σχήματος, μία και εισάγονται ξανά και τό περιγραφικό στοιχείο στις σχέσεις βάσης και έποικοδομήματος, μαζί μέ μία σειρά καθοριστικότητες, που ανάλογα μέ τά αποτελέσματα διαχωρίζουν τά στοιχεία του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού σέ πρωτεύοντα ή δευτερεύοντα. Άκόμα οι «άμοιβαίες δράσεις» μās υποχρεώνουν να προσδιορίσουμε έναν ακριβή ποσοτικό καθορισμό τόσο του μεγέθους της «δράσης» της βάσης προς τό έποικοδόμημα, όσο και της «άντίδρασης» του έποικοδομήματος στη βάση, καθώς άκόμα και τις συνθήκες μέσα στις όποιες συμβαίνουν τά γεγονότα αυτά.

Σέ αντίθετη περίπτωση ή θεωρία της άποφασιστικής σπουδαιότητας της οικονομικής βάσης για την ιστορική διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης χάνει τη σημασία της, μία και τά αίτια μιάς όποιασδήποτε άλλαγής της κοινωνικής ζωής θά πρέπει να αναζητούνται στη «δράση» της βάσης ή στην «άντίδραση» του έποικοδομήματος.

Γιά να ξεπεραστεί τό πρόβλημα των σχέσεων και συνδέσεων ανάμεσα στη βάση, τό έποικοδόμημα και τις μορφές κοινωνικής συνείδησης, σ' ένα δοσμένο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, πρέπει να ξεπεραστεί ή γενική μορφή παρουσίασης κάποιας διαλεκτικής αίτιότητας —που στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάστηκε σαν

δεσμός— και νά προσδιοριστούν ἐπιστημονικά οἱ εἰδικοί δεσμοὶ ἀνάμεσα στὰ διάφορα ἐπίπεδα πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ξεφεύγοντας ἀπὸ τίς θεωρητικές καὶ περιγραφικές διατυπώσεις —στὶς ὁποῖες κατέφυγε ὁ Μάρξ— καὶ κάνοντας συγκεκριμένες τίς μεταξὺ τους σχέσεις καὶ τίς ἰδιαιτερότητές τους.

Οἱ θέσεις τοῦ Ἑνγκελς γιὰ τίς «ἀμοιβαῖες δράσεις» δικαιολογοῦν καὶ τὴν ἀποψή του γιὰ τὴ παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐποικοδομήματος καὶ τῆς βάσης καθὼς καὶ τὴν αὐτονομία του. Ὁ Μάρξ σέ κανένα κείμενό του δέν ἀναφέρεται σέ παράλληλη ἀνάπτυξη βάσης καὶ ἐποικοδομήματος, ἀλλὰ σέ ἀλληλοεξαρτώμενη ἀνάπτυξη τῶν στοιχείων τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ἀκόμα καὶ ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν στοιχείων αὐτῶν —οἰκονομικὴ βάση καὶ ἐποικοδόμημα— πού ἀντανακλάται στὴ δομὴ καὶ τοὺς «νόμους» ἀνάπτυξής τους, δέν προσδιορίζει καμιά αὐτονομία κίνησής τους, ἀλλὰ καθορίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ μέσα ἀπὸ μιά διαλεκτικὴ σύνδεση καὶ κίνηση τῆς βάσης, τοῦ ἐποικοδομήματος καὶ τῆς κοινωνικῆς συνείδησης.

Στὸ γράμμα τοῦ στὸν Μπλόχ, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ἑνγκελς χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο ἐποικοδόμημα χωρὶς νά τὸν διευκρινίζει καὶ φθάνει στὸ λανθασμένο συμπέρασμα ὅτι οἱ «πολιτικὲς μορφές τῆς ταξικῆς πάλης» εἶναι μέρος τοῦ ἐποικοδομήματος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἂν καὶ κάνει ἓνα διαχωρισμὸ τοῦ πολιτικοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ —*καὶ ἀκόμα περισσότερο οἱ ἀντανακλάσεις*— οἱ προτάσεις του εἶναι δυνατόν νά ἐρμηνευθοῦν ὅτι θεωροῦν αὐτές τίς ἰδεολογικὲς μορφές σάν μέρος τοῦ ἐποικοδομήματος. Στὴν πραγματικότητα βέβαια δέν ἐννοεῖ κάτι τέτοιο, πάντως φαίνεται κάποια σύγχυση στὰ κείμενά του πού κληρονομήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς σοσιαλδημοκρατίας, ὅπως καὶ κάποια χαλαρὴ διατύπωση καὶ ἐρμηνεία τῆς βασικῆς ὕλιστικῆς ἀρχῆς, χωρὶς σέ καμιά περίπτωσή αὐτὸ νά σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἀπομάκρυνση ἀπὸ τίς βασικὲς θέσεις πού διατύπωσε μαζὶ μὲ τὸν Μάρξ.

Α. Λαμπριόλα καὶ Γ. Πλεχάνωφ

Ὁ Λαμπριόλα καὶ ὁ Πλεχάνωφ θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους μαρξιστὲς θεωρητικούς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς βασικοὺς θεμελιωτὲς τῆς θεωρίας τῶν παραγόντων. Ἀναφερόμαστε σ' αὐτὴ τὴν τελευταία γιατί ἐπηρέασε καὶ τὸ ἔργο ἐπόμενων μαρξιστῶν πάνω στὰ θέματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῶν παραγόντων, διάφορα ἐπίπεδα καὶ στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ἡ ὅπως ὀνομάζονται παράγοντες, παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ παράγοντες αὐτοί, μεταβάλλονται σέ αὐτόνομες δυνάμεις πού καθορίζουν αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ δραστηριότητα. Μὲ τὴ μεταβολὴ αὐτῆς τῶν παραγόντων, ἐμφανίζεται τὸ πρόβλημα τῆς ἀμοιβαίας τους σύνδεσης, πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα, τὸν πῶς καθοριστικὸ ἀπ' ὅλους, σέ τελικὴ ἀνάλυση. Ἡ ὅλη αὐτὴ ἐπιχειρηματολογία δέν ξεφεύγει ἀπὸ ἓνα ἐπίπεδο μεταφυσικῶν ἀφαιρέσεων, μὲ συνέπεια, ἡ ἀμοιβαία σύνδεση —οἰκονομικὸς παράγοντας— νά προσδιορίζεται μ' ἓναν τρόπο μηχανιστικὸ, πού διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴ μαρξικὴ ἀποψη τῆς διασύνδεσης τῶν ἐπιπέδων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας μέσο ἑνός δυναμικοῦ δεσμοῦ. Βέβαια τόσο ὁ Λαμπριόλα ὅσο καὶ ὁ Πλεχάνωφ τόνισαν τὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ «οἰκονομικοῦ παράγοντα» καὶ τῆς «οἰκονομικῆς δομῆς», τονίζοντας ὅτι ὁ «οἰκονομικὸς παράγοντας», σάν ἐννοια, πρόκυψε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, κύρια στὸ

πρώτο στάδιο. Βέβαια η ουσία του θέματος δεν βρίσκεται ούτε στην ανεπάρκεια της επιστημονικής σκέψης, ούτε σε μία μονομέρεια στην ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων, αλλά στη διαδικασία παρακμής του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, όπου οι παράγοντες είναι ιστορικές μορφές καθορισμένες απ' την εξέλιξη μέσα στην οποία τα προϊόντα της κοινωνικής δραστηριότητας του ανθρώπου ανυψώνονται σε παράγοντες, σε αυτόνομες δυνάμεις, πάνω από την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Έτσι η εξήγηση των Λαμπριόλα και Πλεχάνωφ για την προέλευση των παραγόντων, παρουσιάζει μία μονομέρεια που τονίστηκε από μεταγενέστερους θεωρητικούς. Η σημαντικότερη όμως προσπάθεια του Λαμπριόλα ήταν να αποδείξει —και για τον λόγο αυτό χρησιμοποίησε την κοινωνική ψυχολογία, που ο διαφοροποιημένος της χαρακτήρας είναι άμεσα συνδεδεμένος με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες— ότι υπάρχουν όρισμένα στοιχεία που μεσολαβούν ανάμεσα στην οικονομία και τις διάφορες ιδεολογικές μορφές¹². Μ' άλλα λόγια, προσπάθησε να ερμηνεύσει και να προσδιορίσει τους δεσμούς και τις σχέσεις μεταξύ της οικονομικής βάσης, του έποικοδομήματος και της κοινωνικής συνείδησης χρησιμοποιώντας την κοινωνική ψυχολογία.

Ο Πλεχάνωφ, στηριζόμενος στις βασικές διατυπώσεις του Λαμπριόλα, δίνει μία σειρά τυπικά τακτοποιημένων, αλλά ωστόσο χωρίς έσωτερική σύνδεση, παραγόντων, που ταξινομούνται με χρονολογική διαδοχή και διασαφηνίζουν τις σχέσεις βάσης και έποικοδομήματος. Γράφει σχετικά:

«Αν θέλαμε να εκφράσουμε σύντομα την αντίληψη του Μάρξ και του Ένγκελς, για τη σχέση ανάμεσα στην περίφημη βάση και το όχι λιγότερο περίφημο έποικοδόμημα, θα καταλήγαμε σ' αυτό (1) Κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων. (2) Οικονομικές σχέσεις που καθορίζονται απ' αυτές τις δυνάμεις. (3) Κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Χτισμένο πάνω σ' όρισμένη οικονομική βάση. (4) Ψυχολογία του κοινωνικού ανθρώπου που καθορίζεται εν μέρει απευθείας από την οικονομία, εν μέρει από ολόκληρο το χτισμένο επάνω της πολιτικοκοινωνικό σύστημα. (5) Διάφορες ιδεολογίες που αντικαθρεφτίζουν αυτή την ψυχολογία»¹³.

Τό πρώτο που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στις θέσεις του Πλεχάνωφ, είναι μία αντίληψη ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από τη μορφή και τις σχέσεις παραγωγής και μία παρουσίασή τους σαν αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη των άλλων παραγόντων. Η οικονομική βάση δεν παρουσιάζεται συγκεκριμένα, αλλά μόνο για να παρουσιαστεί τό χτισμένο πάνω της κοινωνικοπολιτικό σύστημα —τό έποικοδόμημα— χωρίς να προσδιορίζονται τα στοιχεία που την απαρτίζουν και η σχέση μεταξύ τους. Η ψυχολογία του κοινωνικού ανθρώπου παρουσιάζεται εξαρτημένη τόσο από την οικονομική βάση, όσο και από τό έποικοδόμημα και αντανakλάται μέσα από διάφορες ιδεολογικές μορφές. Έδώ υπάρχει μία αντίφαση με τις θέσεις του Μάρξ και του Ένγκελς που προσδιόριζαν ότι ο «τρόπος παραγωγής» μιάς κοινωνίας και οι «κοινωνικές σχέσεις» αλληλεπιδρώντας σχηματίζουν την τελική βάση που καθορίζει τις ιδεολογικές μορφές. Τό όλο σχήμα του Πλεχάνωφ δεν ξεφεύγει από μία παρουσίαση των υλικών και ιδεολογικών σχέσεων σαν μία χρονολογική σειρά, ακόμα κι αν δεχθεί κανείς ότι ήθελε να δώσει τό γενικό περίγραμμα που θά έδειχνε ποιούς παράγοντες θά έπρεπε να υπολογίζει κανείς στην εξέταση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι θέσεις τών Λένιν, Μπουχάριν και Στάλιν

Ο Λένιν σπάνια χρησιμοποιεί τούς δρους βάση και έποικοδόμημα προτιμώντας νά περιγράψει τά κοινωνικά φαινόμενα χρησιμοποιώντας άλλους δρους, κύρια αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ καί τῆς ταξικῆς πάλης. Συνοψίζοντας τίς βασικές θέσεις τοῦ Μάρξ στήν ἐγκυκλοπαίδεια Granat, ὁ Λένιν δέν ἀναφέρει τίποτα γιά βάση καί έποικοδόμημα. Σ' ἓνα ἐπόμενο σχόλιο γιά τό ἴδιο θέμα χρησιμοποίησε τόν δρο έποικοδόμημα μέ τή μαρξική ἐννοια, τῆς περιγραφῆς μιᾶς ὑπερδομῆς θεσμών. «Οἱ πολιτικοί θεσμοί εἶναι ἓνα έποικοδόμημα πάνω στήν οἰκονομική βάση»¹⁴. Στό κείμενο αὐτό, ὁ Λένιν χρησιμοποίησε τόν δρο «πολιτικοί θεσμοί» μέ μιά πιό πλατιά ἐννοια περιλαμβάνοντας ὄχι μόνο κυβερνητικούς, ἀλλά καί νομικούς καί άλλους θεσμούς διακυβέρνησης. Ἡ πιό ὀλοκληρωμένη ἀποψή του, ἐμφανίζεται στό ἔργο του «Οἱ Φίλοι τοῦ Λαοῦ» ὅπου ἐξετάζοντας τίς θέσεις τοῦ Μάρξ, ἀναφέρεται στόν κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό, στίς διασυνδέσεις τών ἐπιπέδων του καί ἀποδεικνύει ὅτι τό οἰκονομικό δέν εἶναι ὁ μοναδικός παράγοντας ἐρμηνείας τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας¹⁵.

Ο Ν. Μπουχάριν —τουλάχιστον γιά τό θέμα πού ἐξετάζουμε— εἶναι φανερό ὅτι ἐπηρέασε τόσο πολύ τόν Στάλιν, ὅσο ἐπηρεάστηκε καί ὁ ἴδιος ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Πλεχάνωφ. Οἱ θέσεις τοῦ Μπουχάριν διατυπώθηκαν στή «Θεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ Ὑλισμοῦ» τό 1921. «Θά πρέπει νά ἐρμηνεύσουμε τόν δρο έποικοδόμημα, μέ τήν ἐννοια κάθε εἴδους κοινωνικῶν φαινομένων πού ὑψώνονται πάνω στήν οἰκονομική βάση... περιλαμβάνοντας τήν κοινωνική ψυχολογία... ὅπως ἐπίσης καί φαινόμενα σάν τή γλώσσα καί τή σκέψη». Τό έποικοδόμημα περιλαμβάνει «πράγματα, πρόσωπα καί ἰδέες», τόν στρατό καί «τό διοικητικό του σύστημα, «τά ἦθη καί ἔθιμα, τούς νόμους», τή «φιλοσοφία καί τή θρησκεία», τήν «ἐπιστήμη», τή «γλώσσα» καί τήν «τέχνη»¹⁶. Ἡ ἀποψη τοῦ Μπουχάριν εἶναι ὁλότελα μεταφυσική καί τέλεια ἀπομακρυσμένη ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ Μάρξ. Εἶναι φανερό ἡ σύγχυσή του στό νά περιλάβει στό έποικοδόμημα ἀνθρώπους καί πράγματα, ταυτίζοντας τούς πολιτικούς καί νομικούς θεσμούς, μέ τό κράτος καί τή λειτουργία διακυβέρνησής του. Ἀκόμα ἡ σύγχυσή του ἐπεκτείνεται καί στίς ἰδεολογικές μορφές καί τήν κοινωνική συνείδηση, συνδέοντας τό έποικοδόμημα μέ μικρές τέχνης, τή φιλοσοφία κλπ., ἀφοῦ ἀποτυγχάνει νά κάνει ἓνα διαχωρισμό τών στοιχείων τῆς ὁλότητας τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ.

Τά πρῶτα κείμενα τοῦ Στάλιν γιά τόν «Ἱστορικό καί διαλεκτικό Ὑλισμό» χρονολογούνται ἀπό τόν Σεπτέμβρη τοῦ 1938. Σ' αὐτά ὁ Στάλιν ἀναφέρεται μόνο σέ θέματα παραγωγικῶν σχέσεων καί παραγωγικῶν δυνάμεων. Δέν κάνει καμιά ἀναφορά γιά τή βάση καί τό έποικοδόμημα πέρα ἀπό μιά τυπική παράθεση τοῦ κειμένου τοῦ Μάρξ στήν «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»¹⁷.

Τό Μάη τοῦ 1950 ἄρχισε στήν «Πράβδα» μιά συζήτηση σχετικά μέ τά προβλήματα τῆς σοβιετικῆς γλωσσολογίας. Τή συζήτηση ἀνοίξε ὁ φιλόσοφος Ν. Μάρρ, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι μέρος τοῦ έποικοδομήματος. Στίς 20 Ἰοῦνη δημοσιεύτηκε ἓνα ἄρθρο τοῦ Στάλιν μέ τίτλο «Σχετικά μέ τό μαρξισμό στή Γλωσσολογία» πού περιλαμβάνει τή βασική θεωρία του γιά τό έποικοδόμημα.

«Ἐποικοδόμημα εἶναι οἱ πολιτικές, νομικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές, φιλοσοφικές ἀντιλήψεις τῆς κοινωνίας καί οἱ πολιτικοί, νομικοί καί ἄλλοι θεσμοί πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές. Κάθε βάση, ἔχει τό δικό της έποικοδόμημα πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν. Ἡ

βάση του φεουδαρχικού συστήματος έχει το δικό της εποικοδόμημα, τις δικές της πολιτικές, νομικές και άλλες αντιλήψεις και τους αντίστοιχους μ' αυτές θεσμούς, ή καπιταλιστική βάση έχει το δικό της εποικοδόμημα, ή σοσιαλιστική το δικό της. Όταν μεταβάλλεται και εξαφανίζεται η βάση, σέ συνέχεια μεταβάλλεται και εξαφανίζεται το εποικοδόμημά της· όταν γεννιέται νέα βάση, σέ συνέχεια γεννιέται το αντίστοιχο μ' αυτήν εποικοδόμημα»¹⁸.

Η θέση αυτή του Στάλιν δείχνει τη ριζικά διαφορετική αντίληψή του για το εποικοδόμημα από τον Μάρξ. Η θέση του Μάρξ εκφράζε τις διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία ενός κοινωνικοοικονομικού όλου· του Στάλιν παρουσιάζει τὰ εποικοδομήματα σαν απόλυτες κατηγορίες που περιέχουν τόσο τους θεσμούς όσο και τις ιδέες—αντίθετα μέ τη θέση του Μάρξ. Ο Στάλιν μιλάει για εξαφάνιση τών εποικοδομημάτων και εξαίλεψη τών ιδεών μέ την αλλαγή τών οικονομικών βάσεων. Ο Μάρξ μιλάει για μετασχηματισμό του εποικοδομήματος και για βαθμιαία μεταβολή τών ιδεών, και κύρια ότι τό πρώτο αλλάζει γρηγορότερα από τις δεύτερες που μπορούν νά εξακολουθούν νά παραμένουν και σέ μία νέα κοινωνία. Ο Στάλιν αποσιωπά τελείως τό τελευταίο θέμα αφού δέν τονίζει τη χρονική υστέρηση που παρατηρείται ανάμεσα στη μεταβολή της οικονομικής βάσης, του εποικοδομήματος και της κοινωνικής συνείδησης. Αυτή η παραποίηση του Στάλιν, τών απόψεων του Μάρξ, ίσως νά φαίνεται ακίνδυνη όσο περιορίζεται σ' ένα θεωρητικό επίπεδο. Στά πλαίσια όμως της κοινωνικής πραγματικότητας τὰ πράγματα φαίνονται διαφορετικά. «Τό εποικοδόμημα ξεπηδάει από τη βάση, αυτό όμως δέν σημαίνει καθόλου ότι αντανakλά μόνο τη βάση, ότι είναι παθητικό, ουδέτερο, ότι είναι αδιάφορο για την τύχη της βάσης του, για την τύχη τών τάξεων, για τόν χαρακτήρα του συστήματος. Αντίθετα μέ την εμφάνισή του τό εποικοδόμημα γίνεται τεράστια ενεργητική δύναμη, βοηθάει δραστήρια τη βάση του νά διαμορφωθεί και νά στερεωθεί, παίρνει όλα τὰ μέτρα για νά βοηθήσει τό νέο καθεστώς, νά αποτελειώσει και νά εξαλείψει την παλιά βάση και τις παλιές τάξεις. Και δέν μπορεί νά γίνει διαφορετικά. Ακριβώς γι' αυτό δημιουργείται τό εποικοδόμημα απ' τη βάση, για νά την εξυπηρετήσει, νά τη βοηθήσει ενεργά νά διαμορφωθεί και νά στερεωθεί, για νά παλέψει δραστήρια για την εξαίλεψη της παλιάς βάσης που εξαφανίζεται μαζί μέ τό παλιό της εποικοδόμημα. Αρκεί τό εποικοδόμημα νά απαρνηθεί αυτό τό βοηθητικό του ρόλο, αρκεί μόνο νά περάσει τό εποικοδόμημα απ' τη θέση της δραστήριας υπεράσπισης της βάσης του, στη θέση της αδιάφορης στάσης απέναντί της, νά πάρει την ίδια στάση απέναντι σ' όλες τις τάξεις, για νά χάσει την ιδιότητά του και νά πάψει νά είναι εποικοδόμημα»¹⁹.

Θά πρέπει νά επισημάνουμε στις απόψεις του Στάλιν—που είναι άλλωστε φανερό πόσο απέχουν από τις αντίστοιχες του Μάρξ—μερικά σημεία που πρέπει νά δοθεί προσοχή: (1) «Προσωποποίηση» του εποικοδομήματος και αυξημένος ρόλος στην κοινωνική διαδικασία. (2) Δημιούργημα του εποικοδομήματος από τη βάση για την εξυπηρέτησή της. (3) Διαφοροποιημένη θέση του εποικοδομήματος απέναντι στις τάξεις. Μέ την προσωποποίηση του εποικοδομήματος και της βάσης, ο Στάλιν καταφέρνει τό ακατόρθωτο. Νά κάνει τό εποικοδόμημα και τη βάση τις ισχυρότερες κοινωνικές δυνάμεις που ξεπερνούν τις τάξεις και την ταξική πάλη—καμιά άναφορά—και που μπροστά τους τὰ άτομα είναι ουσιαστικά αδύναμα. Καί αυτό δέν είναι περιεργο. Η θέση του Στάλιν εκφράζει αρκετά συμπεκνωμένα αλλά ταυτόχρονα και μέ κάποια κάλυψη την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα στην ΕΣΣΔ την περίοδο αυτή. Η νέα άστική τάξη της ΕΣΣΔ έχει αρχίσει πιά νά παγιώνεται και νά ισχυροποιεί τη θέση της

σ' όλόκληρο τόν κρατικό μηχανισμό και σ' όλους εκείνους τούς χώρους και τὰ ἐπίπεδα πού ὁ Μπουχάριν περιέλαβε σ' αὐτό πού περιέγραφε σάν ἐποικοδόμημα. Τό δόγμα αὐτό, ὅπως διαμορφώνεται, ἀποτελεῖ μιά θεωρητική δικαίωση τῆς σταλινικῆς διακήρυξης τοῦ 1936 ὅτι «δέν ὑπάρχουν πιά ἀνταγωνιστικές τάξεις» καί, κατά συνέπεια, ἡ ταξική πάλη εἶχε ἐξαλειφθεῖ στήν ΕΣΣΔ. Ἡ θεωρία αὐτή τοῦ Στάλιν παρουσιάστηκε σάν παγκόσμια ἐφαρμοσίμη καί μέ τίς γνωστές συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν τήν περίοδο ἐκείνη στό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, ἐγινε εὐκολα ἀποδεκτή. Ὅπου-δήποτε ἐμφανίστηκε καί ἐφαρμόστηκε δέν εἶχε ἄλλα ἀποτελέσματα ἀπό τήν παράβλεψη τῶν ταξικῶν σχέσεων καί ἀνταγωνισμῶν, τή δημιουργία θεωρητικῆς σύγχυσης καί τίς γνωστές ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στό χῶρο τῆς τέχνης.

Ἡ θεωρητική αὐτή σύλληψη τοῦ Στάλιν πού προσωποποιεῖ τό ἐποικοδόμημα, πού «παλεύει», «παίζει βοηθητικό ρόλο», «ὑπερασπίζεται δραστήρια» ἢ ἀκόμα καί «ἀδιαφορεῖ» γιά τή βάση του, ὑμνήθηκε ἀπό τοὺς σύγχρονους του πού καλλιέργησαν ἀκόμα πιό πολύ τή θέση αὐτή²⁰.

Ἀλλά καί ἀργότερα μέ τή μεταβολή τῆς ἡγεσίας στήν ΕΣΣΔ, οἱ βασικές θέσεις γιά τό ἐποικοδόμημα δέν ἀλλάζουν. Ἐτσι στίς «Βάσεις Μαρξισμού - Λενινισμού» πού ἐκδίδονται στή Μόσχα τό 1959 ἀναφέρεται: «Στό ἐποικοδόμημα κάθε ταξικῆς κοινωνίας κυριαρχοῦν οἱ ιδέες καί οἱ θεσμοὶ τῆς κυρίαρχης τάξης. Παράλληλα ὅμως μ' αὐτές, στό ἐποικοδόμημα περιλαμβάνονται καί οἱ ιδέες καί οἱ ὁργανώσεις τῶν καταπιεζόμενων τάξεων, πού βοηθοῦν αὐτές τίς τάξεις νά ἀγωνίζονται γιά τὰ συμφέροντά τους». Καί λίγο πιό κάτω τὰ πράγματα ξεκαθαρίζονται περισσότερο: «Ἐτσι πάνω στήν πραγματική βάση τῶν ταξικῶν σχέσεων ὑψώνεται μιά όλόκληρη πυραμίδα ἀπό διάφορες κοσμοθεωρίες, κοινωνικά αἰσθήματα, πολιτικές καί ἄλλες ὁργανώσεις καί θεσμούς — ὅλα ὅσα περιλαμβάνονται στήν ἔννοια ἐποικοδόμημα»²¹.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές, μέ ἐλάχιστες διαφοροποιήσεις πού δέν ἀλλοιώνουν τήν οὐσία τους, ἐξακολουθοῦν καί σήμερα νά ἀποτελοῦν τίς ἐπίσημες θέσεις τῶν καθεστώτων τῶν ὀνομαζόμενων σοσιαλιστικῶν χωρῶν, μιά καί ἀπό τότε δέν ἐμφανίστηκε στό προσκήνιο —μέσα ἀπ' τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν— κανένας θεωρητικός γιά νά δώσει μιά διαφορετική ἀποψη πού νά μὴν ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τήν ὑπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μάο Τσέ Τούνγκ

Ἡ περίπτωση τῆς θεωρητικῆς συνεισφοράς τοῦ Μάο Τσέ Τούνγκ εἶναι ἀξιοπρόσεκτη, γιατί παρουσιάζει μερικές ἀντιφάσεις πού αἰρονται ἀπό τίς βασικές πολιτικές του ἐπιλογές. Ἀς δοῦμε ὅμως τὰ πράγματα συγκεκριμένα. Γράφει ὁ Μάο: «Οἱ ἄνθρωποι πού διεκδικοῦν τήν ἐλευθερία καί τή δημοκρατία, μέ τήν ἀφηρημένη ἔννοια, θεωροῦν τή δημοκρατία σάν ἓνα σκοπὸ καί ὄχι σάν ἓνα μέσο. Κάποτε φαίνεται ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι ἓνας σκοπός, μὰ στήν πραγματικότητα δέν εἶναι παρά ἓνα μέσο. Ὁ μαρξισμός μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ δημοκρατία ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐποικοδομήματος, ὅτι ἀνήκει στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ δημοκρατία ὑπηρετεῖ τήν οἰκονομική βάση. Τό ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης γιά τήν ἐλευθερία. Ἡ δημοκρατία καί ἡ ἐλευθερία εἶναι σχετικές καί ὄχι ἀπόλυτες, ἐμφανίζονται καί ἀναπτύσσονται σέ εἰδικές ἱστορικές συνθήκες»²².

Βέβαια ὁ Μαρξισμός, ὅπως εἶδαμε, δέν διδάσκει τίποτα τέτοιο. Δέν ὑπάρχει κανέ-

να κείμενο τῶν κλασικῶν τοῦ Μαρξισμού πού νά ἀναφέρει: (1) ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι μέρος τοῦ ἐποικοδομήματος στό χωρο τῆς πολιτικῆς καί (2) ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση ὑπηρετεῖ τήν οἰκονομική βάση. Ὁ ἐπηρεασμός τοῦ Μάο στό σημεῖο αὐτό εἶναι διπλός. Ὅσον ἀφορᾷ τό πρῶτο σκέλος εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπό τόν Ἐνγκελς πού θεωροῦσε, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, τίς πολιτικές μορφές τῆς ταξικῆς πάλης σάν μέρος τοῦ ἐποικοδομήματος. Ὅσον ἀφορᾷ τό δεῦτερο σκέλος εἶναι προφανές ὁ ἐπηρεασμός του ἀπό τό Στάλιν γιά τό ὅτι τό ἐποικοδόμημα ὑπηρετεῖ τήν οἰκονομική βάση. Ἀκόμα καί στό πρόβλημα τῆς ἐνταξης τῆς ἐλευθερίας στό χωρο τοῦ ἐποικοδομήματος ὁ Μάο ἐμφανίζει στοιχεῖα σύγχυσης. Γιά τόν Μάρξ εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐλευθερία δέν ἀνήκει στό ἐποικοδόμημα καί βρίσκεται πέρα ἀπ' τή σφαῖρα τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς. Γράφει σχετικά: *«Τό κράτος τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει πραγματικά ἐκεῖ ὅπου σταματάει ἡ ἐργασία πού καθορίζεται ἀπό ἀνάγκη καί ἐξωτερικό καταναγκασμό· βρίσκεται λοιπόν ἀπ' τή φύση τῶν πραγμάτων πέρα ἀπό τή σφαῖρα τῆς κυριολεκτικά ὕλικῆς παραγωγῆς»*²³.

Εἶναι ἔτσι λογικό, μιά θεωρητική σύγχυση νά φθάνει καί σέ λαθεμένα πολιτικά συμπεράσματα. Ἀναφερόμενος ὁ Μάο στή συμμετοχή τῶν Κινέζων στρατιωτῶν στήν παραγωγή καί στήν ἀντίστοιχη συμμετοχή τῶν ἐργατῶν στή διαχείριση, διαπιστώνει τήν ἀλλαγὴ τῶν παλιῶν σχέσεων καί κανόνων πού ἰσχύουν. Ἄν ἡ πραγματοποίηση τῶν μετασχηματισμῶν αὐτῶν καί ἡ ἐμφάνιση τῶν νέων σχέσεων ἐγινε κατορθωτή αὐτή βασικά ὀφείλεται στήν *«ἀπόρριψη τῆς μέχρι τότε ἰδεολογίας ἀπό τίς ὑποταγμένες τάξεις»* καί στήν ἐμφάνιση μιᾶς *«νέας ἰδεολογίας πού ἐκφράζει καλύτερα τίς ἀπαιτήσεις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν σχέσεων παραγωγῆς πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτές δηλαδή τίς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς βάσης»*²⁴. Γιά τόν Μάο δλα αὐτά *«ἀνήκουν στό ἐποικοδόμημα, στήν ἰδεολογία»*²⁵. Ἀλλά στήν πραγματικότητα δλα αὐτά τά φαινόμενα εἶναι μέρος τῆς ταξικῆς πάλης. Ὁ προσδιορισμός τους στό ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος δέν κάνει τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά περιπλέξει τή γενική κοινωνική φύση τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ ἀποψη τοῦ Μάο γιά τό ἐποικοδόμημα, δέν περιορίζεται στά παραπάνω. Ἐμφανίζεται καί σ' ἄλλα κείμενα του μέ μορφή τελειῶς γενική. Τό ἐποικοδόμημα εἶναι *«ἡ κυβέρνηση, ἡ ἰδεολογία, οἱ νόμοι, ἡ πολιτική, ἡ κουλτούρα καί οἱ τέχνες»*²⁶. Δέν ξεφεύγει λοιπόν ἀπό μιά σειρά λαθῶν καί ἀποκλίνει σημαντικά ἀπό τή μαρξική θέση πού προσδιορίζει τό ἐποικοδόμημα συγκεκριμένα.

Αὐτό πού ἀξίζει νά τονισθεῖ εἶναι ὅτι ὁ Μάο ἐφθασε νά δώσει αὐτόν τόν ὁρισμό στό ἐποικοδόμημα μέσα ἀπό συνθήκες θεωρητικῆς σύγχυσης πού ἐπικρατοῦσαν ἐκείνη τήν ἐποχή. Καί προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι κατόρθωσε στήν πράξη νά ξεπεράσει αὐτές τίς θεωρητικές ἀντιφάσεις, τονίζοντας τή σημασία τῆς πάλης τῶν τάξεων στήν κοινωνία καί καταπολεμώντας τή δογματική ἀντίληψη τῶν ἀντιμαοϊκῶν, πού χρησιμοποιώντας τήν ἐρμηνεία τοῦ Στάλιν καί τή δική του, στό δρόμο τους γιά τήν ἐξουσία κατόρθωσαν νά μεταμφιέσουν τήν ταξική φύση τῆς πάλης, ἐμφανίζοντάς την σάν *«ἰδεολογικό ἀγῶνα στό ἐποικοδόμημα»*.

Ἔτσι στή διάρκεια τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης τό πρόβλημα τῶν ἐπαναστατικῶν ἀλλαγῶν ἐρμηνεύεται ἱκανοποιητικά ξεπερνώντας τή *«λανθασμένη ἀντίθεση τοῦ συνηθισμένου σχήματος βάσης - ἐποικοδόμημα»* χωρίς βέβαια νά παραγνωρίζεται πιά, ἡ θεμελιακή σημασία τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ ἀποψη τοῦ Μάο, ὅπως διαμορφώνεται τήν ἐποχὴ αὐτή, ξεπερνώντας τό σταλινικό διαχωρισμό βάσης καί ἐποικοδομήματος, ἀπορρίπτει ταυτόχρονα τόσο τήν αὐτονομία τῶν στοιχείων τοῦ ἐποικοδομήματος, ὅσο καί τήν ὑποταγὴ τους στήν οἰκονομική βάση, οἰκοδομεῖ μιά διαλεκτική σχέση γιά

τά στοιχεία αυτά, πού ταυτίζεται με τις βασικές θέσεις του Μάρξ. Βέβαια η κατάσταση των παραγωγικών δυνάμεων, των μέσων παραγωγής και των νομικών μορφών ιδιοκτησίας τους δεν είναι έξω από την όπτική του Μάο στην περίοδο αυτή. Προβληματιζόμενος από τη θέση του Μάρξ ότι στη μεταβατική κοινωνία τα μέσα παραγωγής αποτελούν «κοινή» και όχι «δημόσια» ιδιοκτησία, και διακρίνοντας την αντίφαση αυτή στην εμπειρία του σοβιετικού μοντέλου, ο Μάο αντιλαμβάνεται ότι λείπουν οι δροι και οι συνθήκες για μία επαναστατικοποίηση μέσα στις ίδιες τις σχέσεις παραγωγής, πού περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της διανομής του προϊόντος. Με τόν τρόπο αυτό φθάνει στο συμπέρασμα ότι η κατάληψη της πολιτικής εξουσίας και η αλλαγή των σχέσεων παραγωγής, είναι αναγκαία και όχι ικανή συνθήκη για τό μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης. (Η αντίθετη άποψη των σοβιετικών παρουσιάζεται παρακάτω). Έδω φαίνεται πιά η ουσία της πολιτιστικής επανάστασης: Διπλός αγώνας μέσα στη βάση, όσο και στο έποικοδόμημα και την ιδεολογία, μέσα από την έντατικοποίηση της πάλης των τάξεων. Έτσι μία πρώτη θεωρητική ανεπάρκεια του Μάο στο διαχωρισμό βάσης και έποικοδομήματος, στόν άτελή προσδιορισμό του τελευταίου και στην υπόμνηση της μεγάλης σημασίας του ιδεολογικού παράγοντα —δικαιολογημένη άλλωστε μέχρις ενός βαθμού στά παραδοσιακά πλαίσια κίνησης της κινέζικης κοινωνίας— ξεπερνιέται στην πράξη στη διάρκεια της πολιτιστικής επανάστασης, χωρίς ή τελευταία, όμως, νά μπορέσει νά κρατήσει τή διάρκεια και την έντασή της μετά τό θάνατό του και την αλλαγή των οικονομικών, κοινωνικών και ιδεολογικών συνθηκών πού ακολούθησαν και δημιούργησαν μία νέα κατάσταση στη σύγχρονη Κίνα*.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ 1η

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΣ

Η ανεπαρκής και διαστρεβλωμένη έρμηνεία των θέσεων των Μάρξ και Ένγκελς όδήγησε σέ λαθεμένες πολιτικές αποφάσεις πολλούς μαρξιστές ήγέτες και έπηρέασε άμεσα τό παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Σάν δυό από τά πιό βασικά αποτελέσματα αυτής της διαστρεβλωμένης έρμηνείας μπορεί νά θεωρηθούν ό οικονομισμός και ό κοινωνιολογισμός. Ό οικονομισμός παρουσιάστηκε σέ διαφορετικές χρονικές περιόδους, κάτω από διαφορετικές συνθήκες και μέ διαφορετική μορφή αλλά μέ κοινό κάθε φορά υπόβαθρο: την άναγωγή της επαναστατικής κοινωνικής θεωρίας του Μάρξ σέ κάποια «οικονομιστική» έκδοχή. Άς δούμε τώρα μερικές μορφές αυτού του οικονομισμού όπως έμφανίστηκαν και τις πρακτικές συνέπειές τους στο κομμουνιστικό κίνημα.

* Για μία πληρέστερη ένμνερωση πάνω στις εξελίξεις στη μαοϊκή και μεταμαοϊκή Κίνα, βλέπε:

1) Σ. Μπεττελέμ κ.ά. «Η οικόδομήση του σοσιαλισμού στην Κίνα», Έκδόσεις Στοχαστής, Άθήνα 1976.

2) Ρ. Ροσσάντα, Σ. Μπεττελέμ «Ο Μαρξισμός του Μάο Τσέ Τούνγκ και ή διαλεκτική», Έκδόσεις Στοχαστής, Άθήνα 1978.

3) Σ. Μπεττελέμ «Πολιτική Έπανάσταση και Βιομηχανική Όργάνωση στην Κίνα», Έκδόσεις Γή, Άθήνα 1975.

4) Μηνιαία Έπιθεώρηση (έλληνική έκδοση), Τεύχη 8-9, και 4-5 της νέας σειράς, Άφιερώματα στη μαοϊκή και μεταμαοϊκή Κίνα.

‘Ο οικονομισμός στά χρόνια της Α΄ και Β΄ Διεθνούς

‘Η βασική σύγχυση, τήν εποχή αυτή, προέρχεται από τήν αντίληψη ότι μπορούμε νά μιλάμε μόνο γιά τά οικονομικά πράγματα όταν αναφερόμαστε στήν ύλική πραγματικότητα, ενώ όλα τά άλλα —τό έποικοδόμημα καί οί μορφές συνείδησης— θά ανάγονται διαχρονικά σέ μιά καθαρή «ιδεολογία». Άμεσο αποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀποψῆς: ἡ ἀναγνώριση σάν ἐπαναστατικῆς δράσης μόνο τοῦ οικονομικοῦ ἀγώνα τῶν ἐργαζόμενων, ενώ ὅλες οἱ ἄλλες μορφές ἀγώνα, συμπεριλαμβανόμενου καί τοῦ πολιτικοῦ, θεωροῦνται σάν ἀπόκλιση τῶν ἐργαζόμενων ἀπό τοὺς ἐπαναστατικούς στόχους τους. Αὐτή ἡ οικονομιστική τάση ἐμφανίζεται τόν καιρό τῆς Α΄ Διεθνούς καί εἶναι γνωστοί οἱ ἀγῶνες τοῦ Μάρξ ἐνάντια στοὺς ὁπαδοὺς τῶν ἀπόψεων τοῦ Πрунτόν, τοῦ Μπακούιν κ.ά. Μὲ τὴ διάλυση τῆς Διεθνούς ἀπὸ τά ρεύματα αὐτά κατορθώνουν νά ἐπιβιώσουν ὁ ἐπαναστατικός συνδικαλισμός καί ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμός δίπλα στά διάφορα μαρξιστικά ρεύματα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Στὸ τελευταῖο ἀποκτᾷ μεγάλη σημασία κατ’ ἀρχήν, ὁ κοινοβουλευτισμός καί λιγότερο κάποια ἐπαναστατικὴ οικονομικὴ τάση, γιὰ νά φτάσουμε στὸ ρεφορμιστικὸ οικονομισμό τῆς Γερμανικῆς Σοσιαλδημοκρατίας καί στὸν διαφορετικῆς ὑφῆς οικονομισμό πού ἐμφανίστηκε στὴ Ρωσία.

‘Ο οικονομισμός, σάν θεωρητικὴ ἀποψη στηρίχτηκε κύρια πάνω στά κείμενα τοῦ Μπερνστάιν. ‘Ο τελευταῖος διαμορφώνει τίς ἀπόψεις του γιά τόν ἱστορικὸ ὕλισμό βασισμένος στά γράμματα τοῦ Ένγκελς γιά τὸ θέμα αὐτό. Σύμφωνα μὲ τόν Μπερνστάιν, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ένγκελς —βλέπε τὸ γράμμα στὸν Μπλόχ πού παρατέθηκε προηγουμένα— δείχνουν ὅτι ἡ ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἦταν «στὴν πραγματικότητα ὄχι καθαρά ὕλιστικὴ, καί ἀκόμα λιγότερο καθαρά οικονομικὴ». Γιὰ τόν Μπερνστάιν, ὁ Μαρξισμός τῆς ἐποχῆς του ἦταν πολὺ ὕλιστικός καί πολὺ αἰτιοκρατικός. Έγραφε σχετικά: «Δὲν εἶναι, μέ καμιὰ ἐννοια, πάντα εὐκόλο νά ἐκθέσει κανεῖς τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν μὲ τόση ἀκρίβεια, ὥστε νά μπορέσουν νά αἰτιολογηθοῦν μὲ βεβαιότητα ὅταν σέ δεδομένες περιπτώσεις εἶναι ἡ ἰσχυρότερη κινητήρια δύναμη αὐτὴ πού πρέπει νά ζητηθεῖ. Τά καθαρά οικονομικά αἷτια, δημιουργοῦν, πρῶτα ἀπ’ ὅλα, μόνο μιά διάθεση γιά τὴν ἀποδοχὴ συγκεκριμένων ἰδεῶν, ἀλλὰ πῶς αὐτές μετὰ ἐγείρονται καί ἐπεκτείνονται καί τί μορφή παίρνουν, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συνεργασία μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς παραγόντων πού ἐπιδροῦν. Περισσότερη ζημιὰ παρά καλὸ γίνεται στὸν ἱστορικὸ ὕλισμό ἂν στὴν ἀρχὴ κανεῖς ἀπορρίψει σάν ἐκλεκτικισμό τόν τονισμό ἄλλων ἐπιδράσεων ἐκτός ἀπὸ τίς καθαρά οικονομικές, καί τὴν ἐξέταση ἄλλων οικονομικῶν παραγόντων ἐκτός ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς καί τὴν προβλεπόμενη ἀνάπτυξή τους»²⁷.

Γιὰ τόν Μπερνστάιν ὁ ἐκλεκτικισμός αὐτός ἀντιπαρτίθεται στὴ θεωρητικὴ προσπάθεια ἀναγωγῆς τῶν πάντων σέ μιά μοναδικὴ ἀρχή. ‘Ο Μπερνστάιν ἀλλοιώνει βαθιά τὴν ἐννοια τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν σχέσεων πού στηρίζει ὅλη τὴν προβληματικὴ τοῦ Μάρξ. Ἀπομονώνει τὴν οικονομικὴ σφαῖρα σ’ ἓνα παράγοντα ξεκομμένο ἀπὸ ἄλλους παράγοντες, ἀφαιρώντας τῆς τὸ ἱστορικοκοινωνικὸ τῆς περιεχόμενο καί ἀνάγοντας τὴν κοινωνικὴ παραγωγή σέ τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς.

‘Ο Μπερνστάιν προχώρησε σέ μιά διάκριση μεταξύ βάσης καί ἐποικοδομήματος, ἀναφέροντας ὅτι οἱ διανοητικὲς ἀντλήσεις καί τά ἠθικὰ ἰδεώδη ἦταν σημαντικοὶ ὑποβοηθητικοὶ παράγοντες γιά τὴ δράση καί προσπαθοῦσε νά δώσει στοὺς «ιδεολογικοὺς καί ἰδιαίτερα στοὺς ἠθικοὺς, παράγοντες μεγαλύτερο πεδίο γιά ἀνεξάρτητη δραστηριότητα ἀπὸ ὅτι σέ προηγούμενες περιπτώσεις»²⁸.

Έτσι λογικά ο Μπερνστάιν και η Σοσιαλδημοκρατία έφτασαν σέ κοινοβουλευτικές και άλλες άστικές μεθόδους πάλης, αντιμετωπίζοντας δυό σημαντικά ρεύματα πού έρχονταν σέ αντίθεση μαζί του. Τό ένα υποστήριζε τήν εξάρτηση τών οικονομικών και πολιτικών άγώνων από τό πολιτικό κίνημα πού καθοδηγεί τό επαναστατικό κόμμα, και τό άλλο υποστήριζε τήν επαναστατική σημασία τής οικονομικής πάλης μέσα στην άμεση πάλη γιά τήν κοινωνική έξουσία, μέχρι τή μετατροπή του σέ αντικοινοβουλευτικό και αντισυνδικαλιστικό άριστρισμό. Βέβαια, ή επαναστατική οικονομίστικη τάση —χωρίς νά ξεφεύγει θεωρητικά από μία μείωση τής σημασίας τής ταξικής πάλης— έπαιξε σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση του επαναστατικού εργατικού κινήματος, εξισώνοντας μέ κάποια άνεπάρκεια τήν ταξική πάλη του προλεταριάτου μέ τή διαδικασία τής αντικειμενικής οικονομικής ανάπτυξης.

Οικονομισμός και θεωρητικές διαστρεβλώσεις στό μολσεβίκικο ρεύμα

Οι πρώτες έμφανίσεις του οικονομισμού μέσα στον μολσεβίκικο ιδεολογικό σχηματισμό συνδέονται μέ τήν επικράτηση τής προβληματικής τών παραγωγικών δυνάμεων. Ο Λένιν, πού σταθερά καταπολεμούσε τό σύνολο τών μορφών του οικονομισμού, χρησιμοποίησε τόν δρο γιά νά χαρακτηρίσει μιάν αντίληψη πού προσπαθούσε νά καταστήσει τόν μαρξισμό μία «οικονομική θεωρία» μέ τήν όποία θά ήταν δυνατή ή έρμηνεία τών κοινωνικών σχηματισμών. Η πολεμική του Λένιν περιλάμβανε όχι μόνο τίς καθαρά οικονομιστικές τάσεις, αλλά και τίς δευτερεύουσες τάσεις, τίς «τάσεις πρós τόν οικονομισμό». Η προβληματική τής προτεραιότητας τών παραγωγικών δυνάμεων, όπως παρουσιάστηκε, θεωρούσε τίς τελευταίες σαν τόν κινητήρα τής Ιστορίας, μέ αποτέλεσμα νά υποβιβάζει τήν ταξική πάλη σαν προϊόν «οικονομικών αντιφάσεων» πού παράγουν τούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Αποτέλεσμα αúτης τής αντίληψης είναι ότι τό προλεταριάτο ώθείται αúθόρμητα πρós τήν επανάσταση μέ ταυτόχρονο περιορισμό τής ανάγκης ύπαρξης ενός επαναστατικού κόμματος.

Θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ακόμα ότι ο οικονομισμός ταυτίζει τίς παραγωγικές δυνάμεις μέ τά υλικά μέσα παραγωγής, άρνούμενος ότι ή κύρια παραγωγική δύναμη είναι οι ίδιοι οι παραγωγοί μέ συνέπεια νά δίνει προτεραιότητα στή συσσώρευση μέσων παραγωγής και στίς τεχνικές γνώσεις.

Στή διάρκεια τής σοβιετικής έμπειρίας εμφανίστηκαν οικονομίστικες απόψεις πού σχηματικά μπορούν νά ταξινομηθούν ως εξής:²⁹

(1) Έμφάνιση μηχανισμών καταναγκασμού τών εργατών.

(2) Συγκεντρωτική διεύθυνση τής οικονομίας.

Δυό απόψεις πού προσπαθούν νά βελτιώσουν τήν άπόδοση τής οικονομίας.

Αντί λοιπόν γιά πολιτική και ιδεολογική ήγεμονία του προλεταριάτου εμφανίζονται κρατικός καταναγκασμός.

(3) Αúθόρμητη σύγκλιση συμφερόντων τής εργατικής τάξης και άλλων τάξεων.

Αποτέλεσμα: πρόταση υποκατάστασης τής ήγείας μέ τή δράση τών συνδικαλιστικών όργανώσεων. Αúτό όμως πού, σαν κοινό νήμα, συνδέει και τίς τρείς αυτές απόψεις είναι ή άρνηση τής πάλης τών τάξεων και ή άρνηση τής ύπαρξης προλεταριακού κόμματος. Οι απόψεις αυτές εκφράστηκαν από διάφορα άτομα και ομάδες μέσα στό μολσεβίκικο κόμμα, αλλά δέν βρήκαν τό περιθώριο γιά νά αναπτυχθούν. Η βασική οικονομιστική άποψη εξακολούθησε νά είναι αúτη τών παραγωγικών δυνάμεων πού,

αργότερα, εμπλουτίστηκε με την τεχνικιστική αντίληψη της προτεραιότητας που πρέπει να δίνεται πάνω στην τεχνική.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀντίληψη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων

1) Σχέση καὶ ταύτιση τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης

Στὸ κείμενο τοῦ Στάλιν γιὰ τὸν «Διαλεκτικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ὑλισμὸ» ἀναφέρεται συγκεκριμένα: «Ὡστε γιὰ νὰ μὴ λαθέψῃ στὴν πολιτικὴ, γιὰ νὰ μὴν καταντῇ ἓνας κούφιος ὀνειροπόλος, τὸ κόμμα τοῦ προλεταριάτου δὲν πρέπει νὰ ξεκινᾷ τὴ δράση του ἀπὸ τίς ἀφηρημένες ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τίς συγκεκριμένες συνθήκες τῆς υἱλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας, σὰν ἀποφασιστικῆς δυνάμεις στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη, ὅχι ἀπὸ τίς ἀγαθές προθέσεις τῶν «μεγάλων ἀνδρῶν», μὰ ἀπὸ τίς πραγματικὲς ἀνάγκες ἐξέλιξης τῆς υἱλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας»³⁰. Τρεῖς παρατηρήσεις στὸ κείμενο αὐτό, δείχνουν τὴ διάσταση τῆς ἀποψης τοῦ Στάλιν καὶ τοῦ Μάρξ: (α) Ὑποκατάσταση τῆς μαρξικῆς ἔκφρασης «διαδικασία τῆς κοινωνικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς» μὲ τὴν «κοινωνικὴ ἐξέλιξη» πού ὁρίζει τὴν κοινωνία σὰν μιὰ ἱστορικὰ ἀναπτυσσόμενη ὄντοτητα. (β) Χρησιμοποίηση τῆς ἔκφρασης «συγκεκριμένες συνθήκες υἱλικῆς ζωῆς τῆς κοινωνίας». (γ) Τὴν ἐπισήμανση τῶν «ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας» ὅχι στὸ ἐπίπεδο ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς —κατὰ τὴ μαρξικὴ ἀποψη— ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας³¹.

Ἔτσι οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας ὑποκαθιστοῦν τὴν ταξικὴ πάλη καὶ τίς ἀντικειμενικὲς ἀντιφάσεις καθὼς καὶ τίς ἀνάγκες τῶν μαζῶν πού πάνω τους πρέπει νὰ στηριχτεῖ τὸ πολιτικὸ ὄργανο τοῦ προλεταριάτου γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Ὁ Στάλιν προσδιορίζει τὴν καθοριστικὴ δυνάμη τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης «στὸν τρόπο παραγωγῆς τῶν υἱλικῶν ἀγαθῶν» πού τὸν θεωρεῖ σὰν ἓνα σύνολο στοιχείων —τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων— χωρὶς νὰ ἀναφέρει τίποτα γιὰ τάξεις καὶ κοινωνικὲς ἀντιφάσεις. Ἔτσι λογικά φθάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη ἀρχίζει μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ κύρια τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς³². Ἡ ἀντίθεση μὲ τὴ θέση τοῦ Μάρξ —ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ προηγουμένα— εἶναι φανερὴ. Γιὰ τὸν Μάρξ ἡ ἱστορικὴ κίνηση καὶ ἐπομένως ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀκόμα καὶ τῆς τεχνικῆς, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ τὴν ταξικὴ πάλη.

2) Οἱ ἰδεολογικὲς καὶ τεχνικὲς μεταβολές

Στὸ κείμενό του «Γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς στὴν ΕΣΣΔ» ὁ Στάλιν ἀναφέρει: «Ἡ μεγάλη σημασία τῶν κολχόζ βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός ὅτι ἀποτελοῦν τὴν κύρια βάση γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν μηχανῶν καὶ τῶν τρακτέρ στὴ γεωργία καὶ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν κύρια βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀγρότη, γιὰ τὴν ἀνάπλασιν τῆς ψυχολογίας του στὸ πνεῦμα τοῦ προλεταριακοῦ σοσιαλισμοῦ»³³.

Ἡ ἀποψη τοῦ Στάλιν εἶναι προφανής: Οἱ ἀγρότες δὲν ἀλλάζουν μέσα στὴν ταξικὴ πάλη καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κόμματος, ἀλλὰ ἀπὸ τίς ἐπιδράσεις τῆς τεχνικῆς. Ἔτσι ἐδῶ ἀναφέρεται στὴν «ψυχολογία» καὶ τὴν ἐπίδραση πάνω της τῶν ἐργαλείων παραγωγῆς καὶ τῆς τεχνικῆς, ὑποβιβάζοντας τὸ ρόλο τῆς ταξικῆς πάλης καὶ ὑπερτονίζοντας τὸ ρόλο τῶν τεχνικῶν συνθηκῶν τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων εἶναι νὰ ταυτίζεται ἡ οἰκοδόμησις τοῦ

σοσιαλισμού με την «δημιουργία της ύλικής του βάσης», δηλαδή προτεραιότητα στη βαριά βιομηχανία και στη σύγχρονη τεχνική. Έτσι οι θέσεις του Μάρξ για την αναγκαιότητα των ιδεολογικών αλλαγών, ξεχνιούνται, μιά και «*η τεχνική αποφασίζει για όλα*»³⁴. Οι ιδεολογικές αλλαγές για τον Μάρξ δεν είναι βέβαια προϊόν τεχνικών μεταβολών, αλλά αποτέλεσμα της ταξικής πάλης, που σπάζει τις παλιές κοινωνικές και ιδεολογικές σχέσεις και δημιουργεί καινούργιες.

Βέβαια τα σημεία που θίχτηκαν παραπάνω, δεν εξαντλούν την όλη προβληματική της οικονομιστικής αντίληψης των παραγωγικών δυνάμεων —είναι άλλωστε πολύ περιληπτικά— αλλά δίνουν μιά πρώτη προσέγγιση με μερικές θεωρητικές διαστρεβλώσεις και την άμεση πρακτική εφαρμογή τους, όπως έμφανίστηκαν και μελετήθηκαν μέσα από την «οικοδόμηση του σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ. Η οικονομιστική αυτή λογική δημιουργεί στη συνέχεια και μιά σειρά άλλα προβλήματα, όπως τον καθορισμό της επανάστασης «από τα πάνω», τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο, την εμφάνιση των εμπορευματικών σχέσεων με όλα τα επακόλουθα, την υποτίμηση του ρόλου της αγροτιάς, τον προσδιορισμό του κοινωνικού ρόλου των επιστημόνων και τεχνικών κλπ. Και όλα αυτά βέβαια, μαζί με άλλους παράγοντες και προβλήματα, κάθε άλλο παρά άμετοχα είναι στο σχηματισμό μιάς αστικής τάξης νέου τύπου που αν και δεν διαθέτει ατομική νομική ιδιοκτησία, τίποτα δεν την εμποδίζει να διαθέτει στην ουσία τα μέσα παραγωγής.

Οικονομισμός και κριτική της πολιτικής οικονομίας

Στό κείμενο αυτό θα εξετάσουμε τις θέσεις του Άλτουσέρ για τη βάση και το εποικοδόμημα, την πολιτική οικονομία και την κριτική της πολιτικής οικονομίας, όπως την αντιλαμβάνεται. Γράφει σχετικά: «*Ο Μάρξ συλλαμβάνει τη δομή κάθε κοινωνίας συντιθέμενη από “έπιπεδα” ή “στοιχεία”, συναρθρωμένα μ’ έναν ειδικό καθορισμό: την υποδομή ή οικονομική φάση (“ένότητα” παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής) και την υπερδομή, που περιλαμβάνει, με τη σειρά της, δύο ακόμη “έπιπεδα” ή “στοιχεία”: το νομικο-πολιτικό (τό δίκαιο και τό κράτος) και την ιδεολογία (τις διάφορες θρησκευτικές, ήθικες, νομικές, πολιτικές ιδεολογίες)*»³⁵.

Ο Άλτουσέρ καθορίζει τις σχέσεις μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος ως εξής: «*Πάντως ο Μάρξ μās προσφέρει σίγουρα τις “δυό άκρες της άλυσίδας” και μās λέει πώς πρέπει να έρευνήσουμε μεταξύ τους: άφ’ ενός τόν καθορισμό σέ τελευταία ανάλυση από τόν τρόπο παραγωγής (οικονομικό)- άφ’ έτέρου τή σχετική αυτονομία των εποικοδομημάτων και τήν ειδική τους αποτελεσματικότητα*»³⁶.

Έτσι, ο Άλτουσέρ θεωρώντας καθοριστικό τόν χαρακτήρα του οικονομικού, πάνω στις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές δομές, θεμελιώνει την κριτική της πολιτικής οικονομίας πάνω σ’ αυτόν τόν καθορισμό, προσεγγίζοντας μιά οικονομιστική ανάλυση. Στό κείμενό του ο Άλτουσέρ δεν δίνει ένα καθορισμό από τόν τρόπο παραγωγής, ταυτισμένο άμεσα με τό οικονομικό, αλλά αναφέροντας τήν «ειδική αποτελεσματικότητα των υπερδομών —έμφανής ό έπηρεασμός του από τόν Ένγκελς και τή θεωρία των άμοιβαίων δράσεων»— φτάνει εύκολα στόν οικονομικό καθορισμό. Αναφέρει σχετικά: «*Άφήνω κατά μέρος στην εξέταση αυτή τή θεωρητική λύση που προτείνει ό Ένγκελς για τό πρόβλημα τής σχέσης μεταξύ του καθορισμού σέ τελευταία ανάλυσης, μεταξύ του οικονομικού δηλαδή και των ειδικών καθορισμών που επιβάλλονται από*

τίς υπερδομές, τίς εθνικές παραδόσεις και τὰ διεθνή γεγονότα. Μοῦ ἀρκεῖ νά συγκρατήσω ἀπό τό θέμα αὐτό πού σίγουρα πρέπει νά ὀνομάσουμε συσσώρευση ἀποτελεσματικῶν καθορισμῶν (προερχόμενων ἀπό τίς υπερδομές και τίς ἰδιαίτερες —ἐθνικές ἢ διεθνεῖς— περιστάσεις) πάνω στόν καθορισμό σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό οἰκονομικό»³⁷.

Τό ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ, και οἱ μαθητές του, δίνουν στό οἰκονομικό τόν ρόλο μιᾶς καθοριστικῆς λειτουργίας, ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις στόν προσδιορισμό τῶν κοινωνικῶν τάξεων και στή σημασία τῆς ταξικῆς πάλης.

Σ' ἀντίθεση ὁ Μάρξ, σ' ὅλα τὰ λεγόμενα οἰκονομικά του ἔργα, δέν ἔπαψε νά προσδιορίζει ὅτι ἡ κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πάνω στή βάση τοῦ οἰκονομικοῦ, εἶναι μόνο μιᾶ ἑρμηνεία, και νά ἀναφέρει τήν εἰδική σχέση τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, μέ τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πάνω στό οἰκονομικό, καθοριστικό σέ τελευταία ἀνάλυση.

Ἡ ἄποψη τοῦ Ἄλτουσέρ πάνω στήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, φαίνεται στήν ἑρμηνεία τῆς ἄποψης τοῦ Μάρξ, γιά τήν πολιτική οἰκονομία τῶν Σμιθ, Ρικάρντο, ὅτι δέν δικαιώνει τόν ἔλεγχο τοῦ οἰκονομικοῦ —καθοριστικοῦ— πάνω στίς ἀντιθέσεις πού δέν μπορεῖ ἢ δέν θέλει νά συλλάβει³⁸. Γιά τόν Μάρξ ὁμοῦ ἡ ἰδεολογία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας —διαφορετική κάθε φορά— ὅσον ἀφορᾷ τό ἀντικείμενό της, δέν ἔχει κανένα ὑπόβαθρο και γιά τόν λόγο αὐτό, ἡ κριτική του στήν πολιτική οἰκονομία φθάνει στά θεμέλιά της, στήν ἐξαγωγή τῆς υπεραξίας, και στήν ἀνάλυση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, παραγωγικῶν σχέσεων μέσα στά πλαίσια ἑνός κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ἀντίθετα ὁ Ἄλτουσέρ στήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, θεωρεῖ ὅτι ἡ τελευταία δέν μπορεῖ νά συλλάβει τό ἀντικείμενο πού ἡ ἴδια δημιουργεῖ, δηλαδή τήν ἴδια τήν παραγωγή μέσα ἀπό τήν παραγνώριση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας και τήν παρασιώπιση τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Πολ- λές ἀπόψεις τοῦ Μάρξ, στρέφονται γύρω ἀπό τήν ἀναγωγή τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πάνω ἀπ' τήν πολιτική οἰκονομία μέ τήν ἐννοια τῆς μεγαλύτερης «ἐπιστη- μονικότητας». Ὁ Μάρξ ὀρίζει τήν πολιτική οἰκονομία σάν μιᾶ κωδικοποίηση γενικῶν διατυπώσεων πού ἀποκτοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων ἰσχύ νόμου γι' αὐτή και μέ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό της τήν ἀδυναμία κατανόησης αὐτῶν τῶν νόμων, πού ἐσφαλμένα μπορεῖ νά ὀδηγήσει στόν ὀρισμό τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας σάν κατανόη- ση τῶν νόμων αὐτῶν. Στό σημεῖο αὐτό, ἡ συνεισφορά τοῦ Ἐνγκελς εἶναι μᾶλλον ἀρνητική μιᾶ και ἀνάγει τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό ξεπέραςμα μεθοδο- λογικῶν σφαλμάτων μέσο τῆς ἀντικατάστασης τοῦ δρου «ἐργασία» ἀπ' αὐτόν τῆς «ἐργατικῆς δύναμης»³⁹, ἐνῶ στήν πραγματικότητα αὐτό εἶναι μόνο ἓνα μέρος τῆς σκέ- ψης τοῦ Μάρξ, ὅταν κινεῖται μέσα στά πλαίσια ἀνασκευῶν τῆς ἴδιας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας και ὄχι τῆς κριτικῆς της.

Ὁ Ἄλτουσέρ προχωρᾷ σέ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση, προσδιορίζοντας τό ἀντικείμε- νο τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, σ' αὐτή καθαυτή τήν Πολιτική Οἰκονομία σάν ἀντικείμενο, σχετίζοντας τούς τρεῖς χώρους της (κατανάλωση, παραγωγή, διανο- μή) μέ τό νέο ἐπίπεδο τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ τελευταία κινεῖται μέσα στό χώρο τοῦ οἰκονομικοῦ σάν καθοριστικοῦ σέ τελευταία ἀνάλυση και γιά τό λόγο αὐτό ἀποτυγχά- νει, σάν καθαρά οἰκονομιστική κριτική, νά καταλήξει στό ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας: τίς κοινωνικές τάξεις και τήν ταξική πάλη.

Ἡ πολιτική οἰκονομία και ἡ κριτική της συγχέονται μέ τό οἰκονομικό (ἐμφανίζε- ται ἀντικειμενικά σάν τό σύνολο τῶν νόμων πού διέπουν τήν ὕλική διαδικασία) γιατί

ἐνῶ ὁ Μάρξ, στὸν πρόλογο τῆς «Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», ἀναφέρει ὅτι ἡ ὕλική διαδικασία θέτει τοὺς ὅρους τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, πολλοὶ θεωρητικοί, ἐρμηνεύουν τὴ θέση του, ὅτι τὸ οἰκονομικὸ καθορίζει τὴν κοινωνικὴ ζωή. Ἀκόμα —ὅπως ἔχουμε ἀναλύσει προηγουμένα— καὶ ἓνας «καθορισμός» τοῦ οἰκονομικοῦ —ἂν διαφαίνεται κάποιος— στηρίζεται πάνω σὲ μιὰ κοινωνικὴ διαδικασία, χωρὶς νὰ εἶναι εὐθύγραμμος, προσδιορίζοντας τὶς σχέσεις βάσης καὶ ἐποικοδομήματος. Ἔτσι ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὴ βάση ἐνός ἀντικειμένου μὲ δικούς του αὐτόνομους νόμους (δηλαδή τὸ οἰκονομικὸ καθοριστικὸ σὲ τελευταία ἀνάλυση), καταλήγει στὸν ἐντοπισμὸ αὐτῶν τῶν νόμων τῆς ἐξέλιξης καὶ λειτουργίας τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ σχηματισμοῦ, στὸ ὕλικό πεδίο τοῦ οἰκονομικοῦ ποὺ προσδιορίζει τὴν ἰδιαίτερη μέθοδο τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἀντίστροφα. Ἔτσι εὐκόλα, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, καταλήγει κανεὶς στὴ θεωρίᾳ τῆς προτεραιότητος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων —ξεκομμένων μάλιστα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους διάσταση— ποὺ μερικὲς ἐφαρμογές τῆς εἶδαμε προηγουμένα. Καὶ αὐτὸ εἶναι τελειῶς ἔξω ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ Μάρξ. Ὁ Μάρξ δείχνει ὅτι ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὴν ἱκανότητα ἐλέγχου ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῶν νόμων τῆς ἐξέλιξης, λειτουργίας καὶ ρύθμισης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, δὲν ἔχει σταθερὴ βάση καὶ ἡ κριτικὴ του ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα στὸν τρόπο ἐξαγωγῆς τῆς ὑπεραξίας, στὴν πάλιν γιὰ τὸ διαμοιρασμὸ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας (ἀναγκαῖα - ὑπεραξία) καὶ τελικὰ στὴν πάλιν τῶν τάξεων, τὴ μόνη καθοριστικὴ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἰσχὺ τῶν νόμων αὐτῶν. Ἔτσι ἡ μόνη στιγμή ποὺ τὸ οἰκονομικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι καθοριστικὸς παράγοντας —σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ— εἶναι ἡ στιγμή ποὺ ἡ πάλιν τῶν τάξεων μπορεῖ νὰ ἀκίνητοποιηθεῖ, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει ποτέ στὴ διάρκεια τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ σωστὴ ὀπτικὴ ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος ἀπὸ μεριᾶς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου: ἀπόρριψη τῆς ἀποψῆς ὅτι οἱ νόμοι ἐξέλιξης, λειτουργίας καὶ ρύθμισης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ἀφοροῦν μόνο τὶς παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ ἐνταξή τους στὰ πλαίσια τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ, ὅπου ἡ διακύμανση τῆς πάλιν τῶν τάξεων τοὺς θεμελιώνει μέσα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς.

Σημείωση 2η

Ὁ Κοινωνιολογισμός

Ὁ κοινωνιολογισμὸς σάν ἀντίληψη ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν οἰκονομισμό. Ἐνῶ ὁ τελευταῖος στηρίζεται σὲ μονομερὴ μείωση τῆς σημασίας τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στὴ διαδικασία τῆς ὕλικῆς παραγωγῆς, ὁ πρῶτος στηρίζεται στὴ θεωρίᾳ τῶν «ἀμοιβαίων δράσεων» ποὺ ἀσκοῦνται ἀπὸ τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ. Ἡ ἐγκατάλειψη ἀπὸ τὴ θεωρίᾳ τοῦ κοινωνιολογισμοῦ τῆς βαρύνουσας σημασίας τῆς οἰκονομίας στὸ ὕλιστικό σχῆμα, ἀπογυμνώνει τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὴν οὐσία του. Ἔτσι ἡ ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, περιορίζεται σάν μιὰ μέθοδος παρουσίας τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἰδιαίτερης σχέσης τους ἢ τῆς μὴ σύνδεσής τους. Ἔτσι ἡ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας —ὅπως δείχτηκε καὶ προηγουμένα— περιορίζεται στὴ διατύπωση γενικῶν βασικῶν ἀρχῶν σὲ ἓναν μόνο τομέα. Δίπλα σ' αὐτὸν τὸν τομέα —τὸν οἰκονομικόν— ἐμφανίζονται χωρισμένα καὶ τὰ ὑπόλοιπα συστατικά τοῦ ὕλιστικοῦ σχήματος, σὲ μιὰ σειρά συνεργαζόμενων κοινωνιολογικῶν ἐπιστημῶν (θεω-

ρία της πολιτικής, του κράτους, του δικαίου κλπ) πού καταστρέφουν την επαναστατική αίχμη της μαρξιστικής κοινωνικής σύνθεσης. Στη θέση της τελευταίας εμφανίζεται μία θεωρητική κριτική των μεμονομένων πλευρών του καπιταλιστικού συστήματος (της άστικής οικονομίας, του κράτους, των θεσμών, της έπιστήμης κλπ) πού καταλήγει τελικά σέ ρεφορμιστική πολιτική πρακτική. Έτσι —σύμφωνα μέ δσα είπώθηκαν προηγούμενα γιά τήν κριτική των «άμοιβαίων δράσεων»— ή δυνατότητα εξακρίβωσης του γενικού δεσμού των οικονομικών, κοινωνικών, πνευματικών φαινομένων, μέσα στά πλαίσια της ολότητας του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, γίνεται ανέφικτη. Η άποψη της έκ των υστέρων γενίκευσης και ολοκλήρωσης, της θεωρητικής σύλληψης του Μάρξ, μέ βάση τήν δήθεν εμφανιζόμενη μονομέρεια του ύλιστικού συστήματος είναι τέλεια λαθεμένη. Έχουμε ήδη δείξει, τήν άποψη του Μάρξ και του Ένγκελς γιά τήν ολότητα του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, τή σχέση και τούς δεσμούς σύνδεσης κίνησης και ανάπτυξης των διαφόρων επιπέδων του, και τονίσαμε τήν συγκεκριμένη «εϋθύνη» του Ένγκελς στή διατύπωση χαλαρών έρμηνειών πού οδήγησαν στήν εμφάνιση κοινωνιολογιστικών απόψεων. Η προσπάθεια των όπαδών των τελευταίων απόψεων γιά τή δήθεν διόρθωση της μονομέρειας του ύλιστικού σχήματος μέ βάση τή θεωρία των «άμοιβαίων δράσεων», φθάνει σέ σημεία σύγχυσης του προσδιορισμού των αίτιων των αλλαγών στά επίπεδα της κοινωνικής ζωής μία και ούτε ή «δράση» της βάσης στό έποικοδόμημα, ούτε ή «άντίδραση» του έποικοδομήματος στή βάση, μπορούν νά συγκεκριμενοποιηθούν. Αποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης είναι ή κάθε φορά διατύπωση γενικόλογων απόψεων, πού οδηγεί σέ κάποιας μορφής καθορισμό —μακροχρόνιο ή βραχυχρόνιο— κάποιου στοιχείου του κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, πάνω στά υπόλοιπα, άνάλογα μέ τά άποτελέσματα πού προκύπτουν. Κι αυτό μπορεί νά οδηγήσει σέ διατύπωση δογματικών απόψεων, πού μπορεί νά ξεφύγουν από τή βασική μαρξιστική άποψη ότι ή ύλιστική κοινωνική έπιστήμη —δπως ό ίδιος ό Μάρξ τήν έννοει— στήν ουσία δέν είναι κοινωνιολογία αλλά οικονομία.

Σ.Σ.

Τό κείμενο αυτό ασχολήθηκε μόνο μέ τή βάση και τό έποικοδόμημα. Δέν έθιξε καθόλου τά θέματα ιδεολογίας και της θέσης των κοινωνικών τάξεων στον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό πού θά έξετασθούν σέ ξεχωριστό κείμενο στό έπόμενο τεϋχος των Τετραδίων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κ. Μάρξ «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», σ. 13-14, Νέοι Στόχοι, Άθήνα 1971.
2. Βλέπε *Gründrisse* σ. 438-440 και στή Γενική Είσαγωγή στό Κ. Marx «Selected Writings», Ed. David McLellan, Oxford 1977.
3. Φ. Ένγκελς «Πρόλογος στήν Άγγλική Έκδοση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου τό 1882». Περιλαμβάνεται στό Κ. Marx «*Revolutions of 1848*», σ. 65, Pelican Book 1978.
4. Γ. Λούκατς «Ίστορία και ταξική συνείδηση», σ. 303-339, Έκδόσεις Όδυσσεάς, Άθήνα 1975.
5. Κ. Μάρξ «Ό έμφύλιος πόλεμος στή Γαλλία», σ. 75, Έκδόσεις Στοχαστής, Άθήνα 1976.
6. Κ. Μάρξ «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», σ. 48-49, Έκδόσεις Κλασσικά Κείμενα, Άθήνα 1975.

7. Κ. Μάρξ «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», σ. 15.
8. K. Marx F. Engels «Selected Correspondence», p. 392-394, Progress Publishers, Moscow 1975.
9. K. Marx F. Engels, οπ. παρ. σ. 394-396.
10. K. Marx F. Engels, οπ. παρ. σ. 433-436.
11. K. Marx F. Engels, οπ. παρ. σ. 441-443.
12. Α. Λαμπριόλα «Η όλιστική αντίληψη της 'Ιστορίας», σ. 122-134, 173-182, 189-191, 'Εκδόσεις 'Οδυσσεύς, 'Αθήνα 1978.
13. Γ. Πλεχάνωφ «Τά θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού», σ. 92, 'Εκδόσεις 'Αναγνωστίδη, 'Αθήνα.
14. V. I. Lenin «Marx, Engels, Marxism», σ. 12-13, 52, 86, Progress Publishers, Moscow 1973.
15. Β. Ι. Λένιν «Τί είναι οι φίλοι του λαού και πώς πολεμούν τους Σοσιαλδημοκράτες», σ. 12-15, 'Εκδόσεις Κλασσικά Κείμενα, 'Αθήνα 1975.
16. Ν. Μπουχάριν «Θεωρία του 'Ιστορικού 'Υλισμού», σ. 183-266 και 319-335, 'Εκδόσεις 'Αναγνωστίδη, 'Αθήνα.
17. Ι. Στάλιν «Διαλεκτικός και 'Ιστορικός 'Υλισμός», σ. 738-740 στο «Ζητήματα Λενινισμού», 'Εκδόσεις Καμπίτση, 'Αθήνα.
18. Ι. Στάλιν «Σχετικά με τό Μαρξισμό στη Γλωσσολογία», σ. 3-4, 'Εκδόσεις Πορεία, 'Αθήνα 1975.
19. Ι. Στάλιν, οπ. παρ., σ. 5.
20. Γ. Γκλέζερμαν «Ο μαρξισμός - λενινισμός για τη βάση και τό έποικοδόμημα», 'Εκδόσεις Πορεία, 'Αθήνα 1975.
21. Βλέπε «Οι βάσεις του Μαρξισμού - Λενινισμού», τόμος ΙΙ, «Ο 'Ιστορικός 'Υλισμός», σ. 22-23, 'Εκδόσεις Θεμέλιο, 'Αθήνα 1964.
22. Μάο Τσέ Τούνγκ «Τέσσερα φιλοσοφικά δοκίμια», σ. 108, στο δοκίμιο «Γιά τη σωστή λύση τών αντιθέσεων στους κόλπους του λαού», 'Εκδόσεις Καρανάση, 'Αθήνα 1975.
23. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», σ. 1035, Μετάφραση Σκουριώτη, 'Αθήνα 1957.
24. Σ. Μπεττελέμ - Ζ. Σαρριέ Ε. Μαρσιζιό «Η οικόδομηση του σοσιαλισμού στην Κίνα», σ. 194-201, 'Εκδόσεις Στοχαστής, 'Αθήνα 1976.
25. Μάο Τσέ Τούνγκ «Γιά τήν οικόδομηση του σοσιαλισμού: Κριτική στον Στάλιν και τήν ΕΣΣΔ», σ. 37, 'Εκδόσεις του λαού, 'Αθήνα 1975.
26. «Mao-Tse-Tung Thought», σ. 44, Virginia 1974. 'Ιδιαίτερα τό κείμενο της 8ης Δεκέμβρη 1956.
27. E. Bernstein «Evolutionary Socialism», σ. 17, New York 1961.
28. E. Bernstein, οπ. παρ. σ. 15.
29. Βλέπε Σ. Μπεττελέμ «Οι Ταξικοί άγώνες στην ΕΣΣΔ: 1917-1923», σ. 46-55, 'Εκδόσεις Ράππα, 'Αθήνα 1975.
30. Ι. Στάλιν «Ζητήματα Λενινισμού», σ. 720, 'Εκδόσεις Καμπίτση, 'Αθήνα.
31. Σ. Μπεττελέμ «Οι ταξικοί άγώνες στην ΕΣΣΔ», σ. 477-478, τόμος ΙΙ, 'Εκδόσεις Ράππα, 'Αθήνα 1977.
32. Ι. Στάλιν, οπ. παρ. σ. 726-733.
33. Ι. Στάλιν, οπ. παρ., σ. 396-397.
34. Ι. Στάλιν, οπ. παρ., σ. 448.
35. Λ. 'Αλτουσέρ «Θέσεις», σ. 75-76, 'Εκδόσεις Θεμέλιο, 'Αθήνα 1977.

36. Α. 'Αλτουσέρ «Γιά τόν Μάρξ», σ. 111-112, 'Εκδόσεις Γράμματα, 'Αθήνα 1978.
37. Α. 'Αλτουσέρ, οπ. παρ. σ. 113.
38. Α. 'Αλτουσέρ, οπ. παρ., σ. 157.
39. Φ. Ένγκελς Πρόλογος στο «Μισθωτή εργασία καί κεφάλαιο», σ. 13-16, 'Εκδόσεις Θεμέλιο, 'Αθήνα 1966.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

'Ελληνική:

1. 'Αλτουσέρ Α. «Θέσεις» 'Αθήνα 1977.
2. 'Αλτουσέρ Α. «'Απάντηση στον Τζών Λιούις» 'Αθήνα 1977.
3. 'Αλτουσέρ Α. «Γιά τόν Μάρξ» 'Αθήνα 1978.
4. Βράνιτσκι Π. «'Ιστορία του Μαρξισμού» τόμοι 2, 'Αθήνα 1976.
5. Γκλέγερμαν Γ. «'Ο μαρξισμός - λενινισμός γιά τή βάση καί τό εποικοδόμημα» 'Αθήνα 1975.
6. Γκράμσι Α. «'Ιστορικός 'Υλισμός» 'Αθήνα 1973.
7. Κάουτσκι Κ. «'Ηθική καί 'Υλιστική 'Αντίληψη τής 'Ιστορίας» Χ.Χ. έκδ.
8. Κάρρ Ε.Χ. «'Ιστορία τής Σοβιετικής Ένωσης» τόμος Ι, 'Αθήνα 1977, τόμος ΙΙ 1978.
9. Κολέτι Λ. «'Ιδεολογία καί κοινωνία» 'Αθήνα 1975.
10. Κολλότι Ε. «'Ιστορία τής Κινέζικης Έπανάστασης» 'Αθήνα 1975.
11. Κόρς Κ. «Κάρλ Μάρξ» 'Αθήνα 1975.
12. Κόρς Κ. «'Από τή διαλεκτική του Χέγκελ στη διαλεκτική του Μάρξ» 'Αθήνα 1976.
13. Κόρς Κ. «Γιατί είμαι μαρξιστής» 'Αθήνα 1980.
14. Κόσικ Κ. «'Η διαλεκτική του συγκεκριμένου» 'Αθήνα 1975.
15. Λένιν Β.Ι. «Τί είναι οι φίλοι του λαού καί πώς πολεμούν τους σοσιαλδημοκράτες» 'Αθήνα 1975.
16. Λεφέβρ Α. «Προβλήματα του μαρξισμού σήμερα» 'Αθήνα 1978.
17. Λούκατς Γ. «Λένιν» 'Αθήνα 1972.
18. Λούκατς Γ. «'Ιστορία καί ταξική συνείδηση» 'Αθήνα 1975.
19. Λαμπριόλα Α. «'Η υλιστική αντίληψη τής 'Ιστορίας» 'Αθήνα 1978.
20. Μάο Τσέ Τούνγκ «Τέσσερα φιλοσοφικά δοκίμια» 'Αθήνα 1975.
21. Μάο Τσέ Τούνγκ «Γιά τήν οίκοδόμηση του Σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν καί τήν ΕΣΣΔ» 'Αθήνα 1975.
22. Μάρξ Κ. «Τό Κεφάλαιο» 'Αθήνα 1957.
23. Μάρξ Κ. «Μισθωτή εργασία καί κεφάλαιο» 'Αθήνα 1966.
24. Μάρξ Κ. «'Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία» 'Αθήνα 1976.
25. Μάρξ Κ. «'Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» 'Αθήνα 1975.
26. Μάρξ Κ. «Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας» 'Αθήνα 1971.
27. Μάρξ Κ. «'Η αθλιότητα τής Φιλοσοφίας» Χ.Χ. έκδ.
28. Μάρξ Κ. Ένγκελς Φ. «'Η Γερμανική 'Ιδεολογία» τόμοι 2, 'Αθήνα 1979.
29. Μπεττελέμ Σ. «Πολιτιστική επανάσταση καί βιομηχανική οργάνωση στην Κίνα» 'Αθήνα, 1975.
30. Μπεττελέμ Σ. «Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ» 'Αθήνα τ. Ι 1975, τ. ΙΙ 1977.
31. Μπεττελέμ Σ. Σαριέ Ζ. Μαρσιζιό Ε. «'Η οίκοδόμηση του σοσιαλισμού στην Κίνα» 'Αθήνα 1976.
32. Μπόττομορ Τ. «Κοινωνιολογία καί μαρξισμός» 'Αθήνα 1976.
33. Μπουχάριν Ν. «Θεωρία του 'Ιστορικού 'Υλισμού» Χ.Χ. έκδ.
34. Ντέλα Βόλπε Γκ. «Γιά τή διαλεκτική» 'Αθήνα 1978.
35. Πασουκάνις Ε. «Μαρξισμός καί δίκαιο» 'Αθήνα 1977.
36. Παλλουά Κ. «'Η διεθνοποίηση του Κεφάλαιου» 'Αθήνα 1978.
37. Πλεχάνωφ Γ. «Θεμελιώδη προβλήματα του μαρξισμού» Χ.Χ. έκδ.
38. Πουλαντζάς Ν. «Πολιτική έξουσία καί κοινωνικές τάξεις» τόμοι 2 'Αθήνα 1975.
39. Ροσσάντα Ρ. - Μπεττελέμ Σ. «'Ο μαρξισμός του Μάο Τσέ Τούνγκ καί η διαλεκτική» 'Αθήνα 1978.

40. Σατελέ Φ. κ.ά. «Οι μαρξιστές και η πολιτική» 'Αθήνα 1975.
41. Στάλιν Ι. «Ζητήματα Λενινισμού» Χ.Χ. έκδ.
42. Στάλιν Ι. «Σχετικά με το μαρξισμό στη γλωσσολογία» 'Αθήνα 1975.
43. Συλλογικό «Οι βάσεις του μαρξισμού - λενινισμού» 'Αθήνα 1964.
44. Τόμσον Τ. «Από τον Μάρξ στον Μάο Τσέ Τούνγκ» 'Αθήνα 1977.

Άγγλική:

45. Althusser L. - Balibar E. «Reading Capital» London 1970
46. Aniveri S. «The Sosial and Political Thought of K. Marx» Cambridge 1968
47. Bernstein E. «Evolutionary Sozialism» NY. 1961
48. Bottomore T. «Karl Marx» Oxford 1979
49. Cohen G. «Karl Marx's Theory of History. A defence» Oxford 1978
50. Coode P. «Karl Korsch: A study on Western Marxism» London 1979
51. Draper H. «Karl Marx's theory of revolution» V. I. New York 1977
52. Hirst P. «On Law and Ideology» London 1979
53. Jaknowski F. «Ideology and Surerstructure in Historical Materialism» London 1976
54. Korsch K. «Marxism and Philosophy» ed. F. Halliday London 1970
55. Lenin V. I. «Marx. Engels. Marxism» Moscow 1973
56. Mao Tse Tung «Thought» Virginia 1974
57. Marx K. «Selected Works» ed. D. Mc Lellan Oxford 1977
58. Marx K. «Revolutions of 1848» London 1978
59. Marx K. - Engels F. «Selected Correspondence» Moscow 1971
60. Mc Lellan D. «Engels» London 1977
61. Mc Lellan D. «Marxism after Marx» London 1980
62. Mc Lellan D. «The thought of Karl Marx» London 1980
63. Nove A. «Economic History of USSR» London 1969
64. Rader M. «Marx's Interpetation of History» Oxford 1979
65. Shaw D. «Marx's Theory of History» Stanford 1978
66. Therborn G. «Science, Class and Society: On the formation of sociology and Historical Materialism» London 1976
67. Tucker C. «Philosophy and Myth in Karl Marx» Cambridge 1961